

Västliga plogdon i Finland.

Finlands geografiska läge som en brygga mellan väst och öst framgår sällan tydligare än när man studerar dess plogdon. De västliga impulserna framträder klarast i vändplogens och årdrets historia, de östliga i gaffelplogens.

Högårdret.

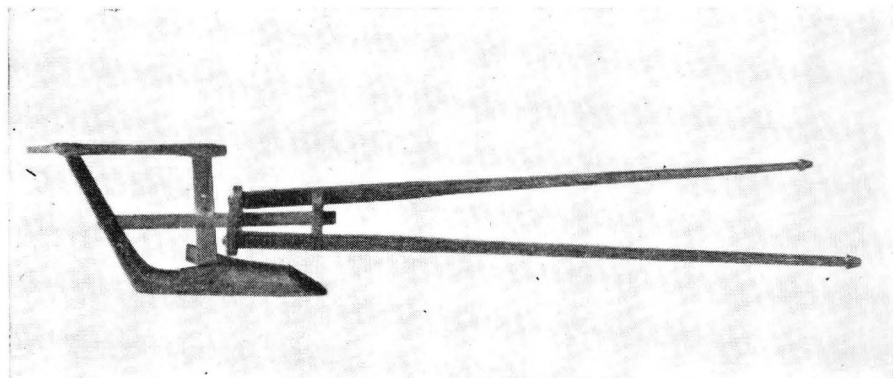

Fig. 1. Högårder med bakkrok (typ A). Modell. Närpes socken, Österbotten, L. 20 cm utan skidor. Efter *Jirlow*, Plogmodeller, fig. 32.

I det svenska Finland visar bland årderformerna högårdret — ofta inom facklitteraturen kallat grindårdret — den största utbredningen. Detta visar tre varianter. Den största utbredningen av dessa har typen med bakkrok, d.v.s. med bakståndare och vise i ett stycke (typ A). Den avbildas i fig. 1 efter en modell från omkring 1750 ur Anders Berchs *Theatrum oeconomicum*.¹ På fig. 2 har bakståndaren däremot tappats ned i visen (typ. B). På typ C, som återges i fig. 3 och som är en ur typ B utspecialiserad form, är handstången starkt nedböjd framtill och bak-

¹ Tillhör nu Lantbrukshögskolan, Uppsala. Se *Jirlow*, Plogmodeller, s. 40 f.

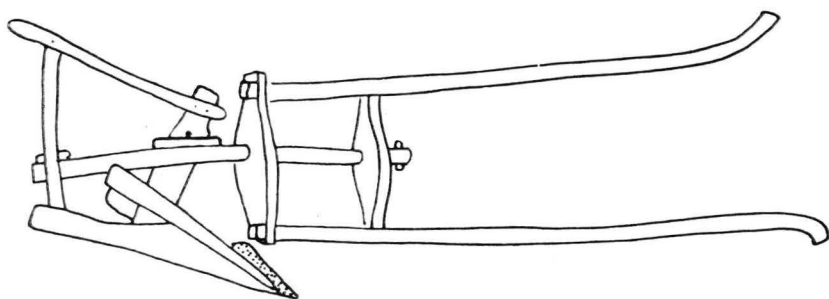

Fig. 2. Högårder (typ B). Med vårskidor.

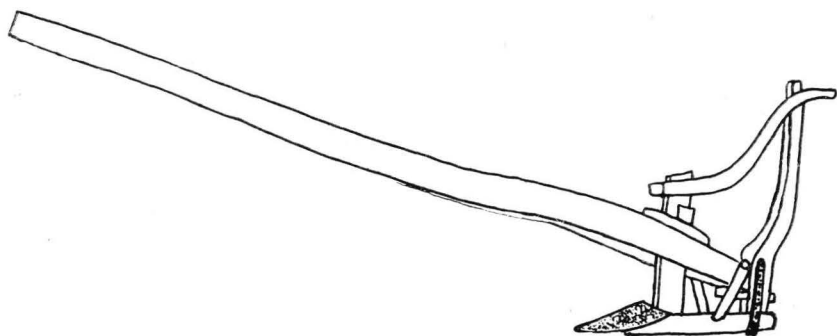

Fig. 3. Högårder (typ C). Drog med bukok. Foto O. Ahlbäck. Geta socken, Åland.

ståndaren har ett karakteristiskt knä ovanför det hål, där åsen går in med en tapp i bakståndaren, vilken liksom på typ B i sin tur tappats ned i visen. Karakteristiskt för denna form är även de små, i visen nedtappade pinnarna (öronen), som tjänat till att vidga fåran.

Högårdret har kommit från väster, där det över stora delar av Skandinavien av gammalt haft en vidsträckt utbredning, som åtminstone vid Mälaren återgår till medeltiden (målning i Kumla kyrka, Västmanland, från omkring 1500). I de norrländska landskapen förefaller det dock uppträda sent eller helt saknas. Detta gäller Norrbotten, Västerbotten, Jämtland, Ångermanland och Medelpad.² I Hälsingland synes det ha kommit i bruk först under 1700-talet.³ Endast i Gästrikland är typen möjligen av äldre datum.⁴ Invandringen torde alltså ha gått över Åland från

² Se *Jirlow*, Norrbotten, s. 52 f.; *ds.*, Västerbotten, s. 201 f.; *ds.*, Jämtland, s. 151 f.; *ds.*, Ångermanland, s. 20 f.; *ds.*, Medelpad, s. 2 f.

³ *Jirlow*, Hälsingland, s. 88 f.

⁴ *Jirlow*, Gästrikland, s. 28.

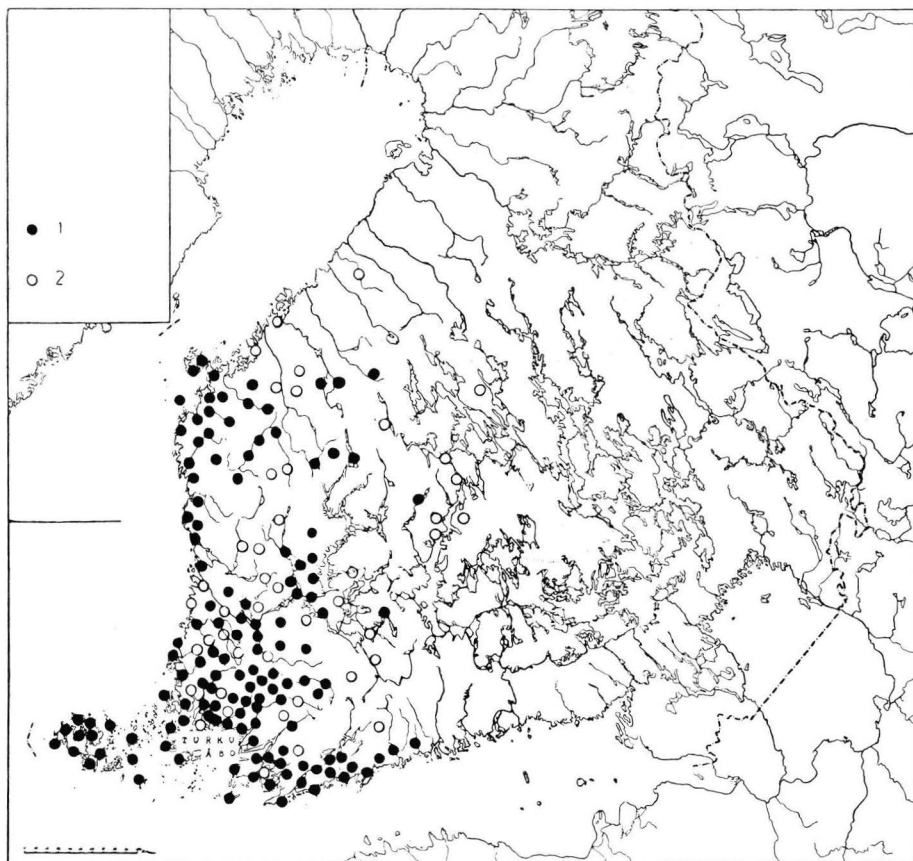

Fig. 4. Högårdrets utbredning. 1 = Undertyp bestämbar. 2 = Ospecificerat belägg.
Efter K. Vilkuna och Ragna Ahlbäck.

mälarlandskapen, där typen är belagd från Uppland till Östergötland redan under 1500-talet.⁵

Att döma av typernas utbredning borde årdret med bakkrok (typ A) vara äldst, eftersom det nått längst mot öster, typ B med den nedtappade bakståndaren, som i huvudsak träffas på Åland och närmaste delar av fastlandet, yngre, och senast skulle då den på västra Åland spridda typ C ha kommit in. Att den nedtappade bakståndaren efterträtt den självväxta framgår av att den förra på sina håll alljämt kallas *kvist* (t.ex. i Nagu).⁶

I Sverige tycks de tre årderformerna visa en motsvarande inbördes

⁵ Jirlow, Häradssigill, s. 101 f.

⁶ Pettersson, Lantmannaredskap i Nagu, s. 154.

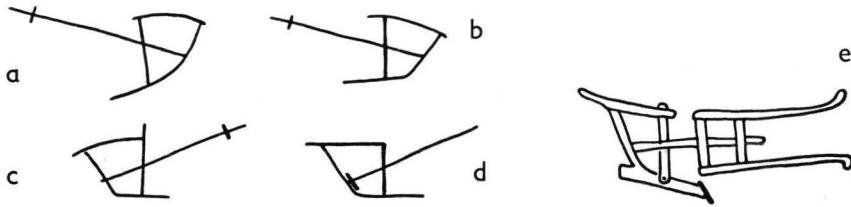

Fig. 5. Högårdret. a. Runkalender, daterad »1694». Troligen finlandssvensk. Åbo stads hist. museum inv. 1740. b. d:o Åbo inv. 1741. c. d:o. Enligt uppgift från Nädendal. Åbo inv. 2427. d. d:o Från Rimito, märkt »MDCLIV» (1654). Åbo inv. 5907. e. Avbildning på foten till en solvisare, Kimito, daterad »1579». a—d efter U. Harva, Folkliv 1937, s. 65 f; e efter Valonen.

ålder. Typ C är endast känd från Roslagen i östra Uppland.⁷ Typ A, som med sin bakkrok är tekniskt ursprungligare än typ B, visar en mera relikrtartad utbredning.⁸ Förekomsten av typ B i Norrland torde vara sen, såsom ovan framhölls.

Hur gammalt är högårdret i Finland? Det äldsta belägget är en avbildning på foten till en solvisare från Kimito, daterad 1579 (fig. 5 e).⁹ Troligen var detta årder utrustat med bakkrok. Säkerligen var detta fallet med de årder, som återges på runkalendrar från Egentliga Finland (fig. 5 a—d). Dessa saknar nämligen baktill utskjutande häl. Under 1700-talet fanns typen redan i Kisko, alltså på finskt område.¹⁰

Att högårdret för det svenska Finlands vidkommande införts från väster framgår av att terminologien i detalj visar sig nära knuten till Mälardalen och nedre Sydostsverige. Redskapet i sin helhet kallas mestadels för *årder* (*al* etc.). Ordet är neutrum liksom i Mälardalen. Den på Åland även förekommande termen *trädstock* synes ha kommit dit senast på 1800-talet. Från Sund t.ex. omtalas 1850 ett par årder som »1 trädstock med bill och bukok». Man skiljer på Åland mellan *enbetsträdstock* och *parbetsträdstock*. I Svealand betecknade däremot *trädstock* enbart den senare typen, d.v.s. ett högårdret med lång ås, draget av två oxar eller hästar, medan enhästärdret benämndes *årder* eller *vårårder*. Denna fördelning återgår till medeltiden. På ärkebiskopens gods på Arnö, Uppland, fanns sålunda 1444 »4 traedesaarder mz billom» och »8 waraarder mz billom».¹¹ Order *vår-*

⁷ Jirlow, Uppland, s. 51.

⁸ S. Erixon, Svenska årder, fig. 47.

⁹ S. Schéle, Finskt Museum 1950, s. 70 f.; N. Valonen, Kotiseutu 1951, s. 223 f.

¹⁰ K. Vilkkumäki, Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta, s. 93.

¹¹ Erixon, Skultuna bruks historia II, s. 295.

årder är belagt även från Finland, dock endast sporadiskt och under äldre tid, troligen vittnesbörd om tillfällig influens från Sverige. I Äyräpää prästgård, Karelen, fanns sålunda 1445 två »waarardher»¹² och i ett västmanländskt påverkat inventarium från Korsholm 1657 tre »wåårålder medh bilder» (se nedan). Eftersom hästårdret i Finland ej blott utnyttjats i vårbruket, blev där förstavelserna *vår-* missvisande och försvann.¹³

Även benämningarna på detaljer visar på samband med Sverige. När man t.ex. på högårdret i Nagu möter beteckningar som *skid* 'skaklar', *stock* 'ås', *kvist* 'bakståndare', *vise*, *slå* 'framståndare', *bild* 'bill', återfinnes samtliga med samma betydelse i ursprungslandet. På särskilt nära sammanhang med Mälardalen pekar åländska (Vårdö) *kolv* och det nyssnämnda *stock*, båda i betydelsen ås. Det senare ligger givetvis till grund för termen *trädstock* 'årder', där delen — den långa åsen — kommit att bli namnet på hela redskapet. *Skid* som benämning för enbetsskaklar hör till de äldre belagda förbindelserna med Sverige, där det möter redan omkring 1300 i Södermannalagen (*ardhaskedh*). Givetvis behöver det ej alltid röra sig om ett samband med Sverige. När t.ex. bakkroken eller dess delar benämnes *rot* eller *kvist*, kan detta bero på att man även i Finland ofta utnyttjat en stam med därifrån utgående rot eller kvist vid tillverkningen.

Ett undantag från denna rikssvenska terminologi utgör emellertid *mullspån* i betydelsen mullfösa eller öron. Dess utbredning (Nyland, Österbotten, Estland) pekar på förbindelser med Svensk-Estland.

På finskt område är terminologin utpräglad finsk. Tydligt har högårdret där även i detalj övertagit en terminologi, som hörde samman med äldre plogdon. Man möter samma terminologiska självständighet också, där svenskar erhållit gaffelplogen från finnar, t.ex. i Österbotten och Nyland. Där har man i regel överflyttat årdrets gamla termsystem på det nya redskapet.

Högårdret synes alltså ha förts till Finland med tre olika kulturböljor. Redan på 1300-talet har de invandrande svenskarna medfört den äldsta formen (typ A). Typ B kom möjligen vid övergången till nya tiden. Yngst är typ C.

B å g å r d r e t.

I två från varandra skilda områden uppträder en långt äldre typ, *bågårdret*. Det ena av dessa omfattar en rätt begränsad sträcka av sydvästra

¹² Finlands medeltidsurkunder III, 368.

¹³ Enbart från Korsholm förtecknas termen *korsal*, vilken O. Ahlbäck sammanställt med redskapets korsformiga ram i förhållande till det äldre bågårdret (O. Ahlbäck, Budkavlen 1938, s. 60 f.).

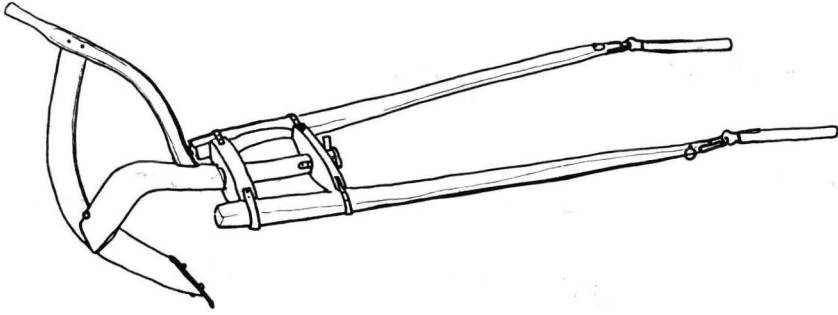

Fig. 6. Bågårder. Lappi socken, Satakunta. Finlands Nationalmuseum inv. 7055.

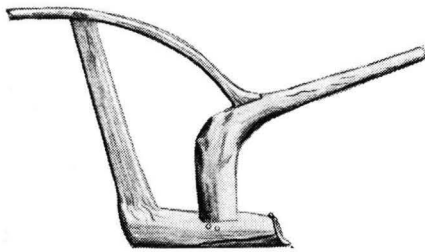

Fig. 7. Bågårder. Kronoby socken, Österbotten. Mustiala museum, inv. 100.

Finland, det s.k. Vakka-Finland (Pyhämaa, Pyhäranta, Nykyrko (Kalanti), Lappi, Letala, Eura och Euraåminne socknar).¹⁴ Detta årder, *aura* (*aor*), är här sammansatt av tre delar, en bakkrok, *kara*, en bågformig dragstång, *valin*, som baktill med en klyka griper om bakkroken, och en mer eller mindre krokig handstång, *sauvakko*, som tjänar som handtag för ärjaren (fig. 6). Redskapet dras antingen av en häst med skaklar, vridbara runt en axel eller av två dragare, anspända till en mellan dem gående lång ås (fi. *vehmaro*). Den branta visen lämpade sig särskilt bra på Vakka-Finlands steniga åkrar.

En nära släkting till det vakka-finska bågårdret möter i det svenska Österbottens norra del i området mellan Karleby och Korsholm (fig. 7). Utbredningen av de två bågårdren framgår av kartan i fig. 8. Det österbottniska årdret har enligt Ragna Ahlbäck ännu i mannaminne nyttjats till plöjning i de sydliga socknarna (Vörå, Maxmo, Kvevlaks, Korsholm, Replot och Björkö).¹⁵ Fr.o.m. Oravais norröver har det endast använts

¹⁴ Enligt traditionen har det även förekommit i Tammela (*Vilkuna*, Varsinaissuomalaisen kansanomaisesta taloudesta, s. 94).

¹⁵ Ragna Ahlbäck, Kulturgeografiska kartor, s. 13.

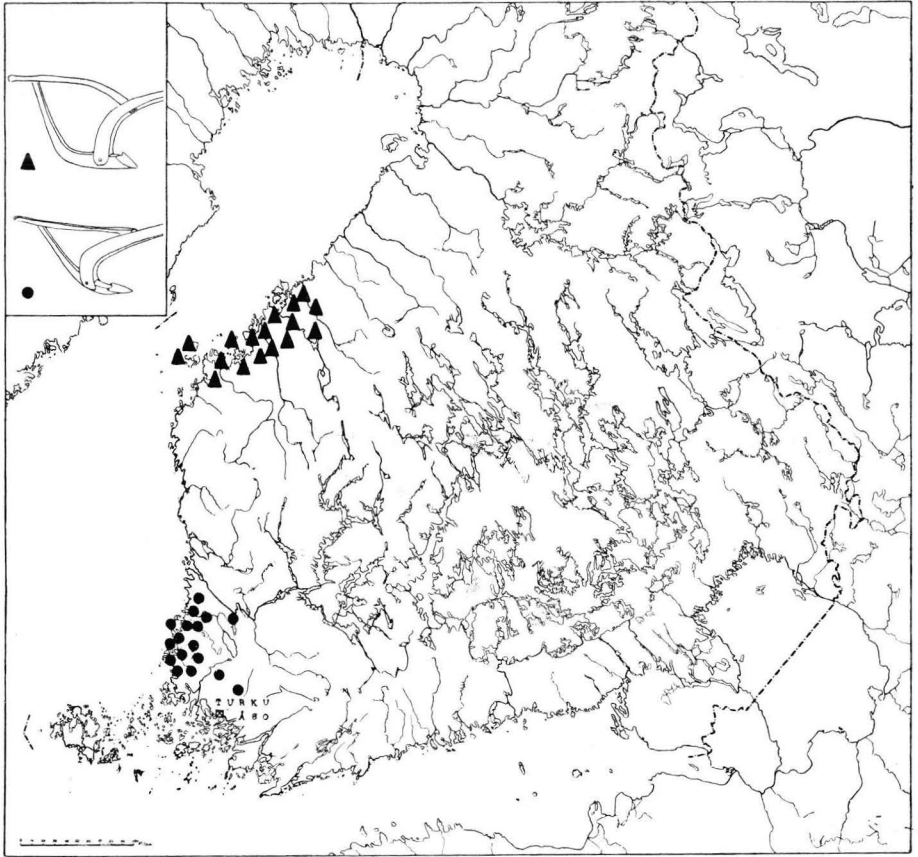

Fig. 8. Bågårdrets utbredning. Efter K. Vilkuna och Ragna Ahlbäck.

för att mylla ned råg och för att köra upp vattenfårar på rågåkern. Ragna Ahlbäck framhåller, att utbredningen nära sammanfaller med gaffelplogens förekomst, vartill kan fogas att detta tydligen sammanhänger med att gaffelplogen i norr ersatt årdret som egentligt plöjningsredskap.

Bågårdret kallas *al* och dessutom norrut *myllningal*; i Korsholmstrakten heter det *nackal*, vilken term tydligen sammanhänger med det i Österbotten förekommande *alnacka* 'ås.'¹⁶ Ett sammanhang består med det i östra Uppland uppträdande *vårnacka*, som betecknar ett högårder med kort ås och med samma typ av enhästkaklar, vårskidor, som i Österbotten. En sådan kort ås kunde i Uppland heta *årdernacka*. I Österbotten

¹⁶ O. Ahlbäck, Budkavlen 1938, s. 57 f.

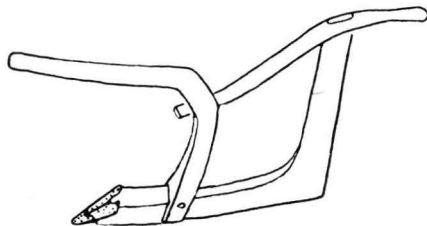

Fig. 9. Bågårdar. Vörå socken, Österbotten. Vörå museum. Foto K. Vilkkuna 1956.

liksom i Uppland har alltså den korta åsen (*alnacka*, resp. *årdernacka*) givit namn åt redskapet (*nackal*, resp. *vårnacka*).

Den enda väsentliga skillnaden i konstruktionen mellan de två bågårdren ligger i våra dagar i att det finska årdret har klykås,¹⁷ medan det svenska nedgår med en tapp i visen. Troligen har dock tidigare även dragåsen på det svenska årdret slutat i en klyka att döma av att Carl von Linné 1732 återger ett sådant bågårdar.¹⁸ Typen finnes företrädd i ett bevarat exemplar i museet i Vörå (fig. 9). En annan skillnad mellan de två bågårdren är, att man i Österbotten på Linnés tid liksom ännu i dag haft ett knä på bakkroken, varigenom årdret fick en längre vise och på så sätt gick stadigare. Emellertid saknas icke exempel på årder från det finska området, på vilka en ganska tydlig vise utbildats och som därför i hög grad erinrar om den svenska typen (jämför *Grottenfelt*, fig. 113).

Det förefaller alltså, som om de två nu från varandra isolerade årdren ginge tillbaka på en gemensam form, som då torde ha tätt sig som det typmässigt ursprungligare finska årdret. Genom det märkliga fyndet av en bakkrok från Paarskylä, Bjärnä socken, vilken kan ha tillhört ett årder av denna finska typ och möjligen härstammar från tidig medeltid,¹⁹ finnes utsikt för att typen kan dateras till tiden före korstågen (fig. 10).

De två nämnda utbredningsområdena bör — oberoende av hur fyndet från Paarskylä tolkas — vara relikter av ett en gång sammanhängande område, som sträckt sig från Nykarleby i norr till Åbotrakten i söder. Till sin typ torde bågårdret med handstång ha framgått ur ett dylikt utan handstång, vilket efter ett berömt danskt årderfynd brukar benämnas Döstruptypen. Utom den nämnda utbredningen i sydvästra Finland, som

¹⁷ Möjligen har detta årder ursprungligen kunnat vara utrustat med en hålös, d.v.s. med bakkroken gående genom ett hål i dragåsen, eftersom finska *kara* gärna betecknar ett föremål som går igenom ett annat. Därmed skulle släktskapen med Döstruptypen vara ändå mera påfallande (se nedan).

¹⁸ *Carl von Linné, Iter lapponicum*, Uppsala 1913, s. 205.

¹⁹ *P. V. Glob, Ard og plov i Nordens oldtid*, s. 47 f.

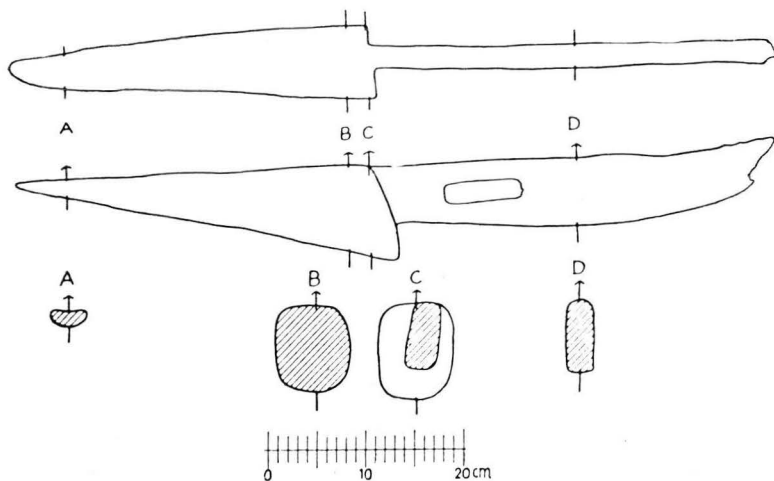

Fig. 10. Bakkrok till bågårder. L. 0.79 m. Paarskylä, Bjärnå socken. Efter Glob.

ovan behandlats, träffas bågårdret med handstång numera i små isolerade öar i Sverige (Härjedalen, trakten av Siljan i Dalarna och sydöstra Skåne.)²⁰ Det träffas även i Kirbla socken, Västestland. Därmed besläktade former uppträder på Runö.²¹ Om man sammanställer dessa vitt skilda och var för sig ålderdomliga förekomster och antager att de spritts från en gemensam skandinavisk källa, som i så fall måste ligga långt tillbaka i tiden, är det frestande att i bågårdret med handstång se västfinnarnas äldsta åkerårder, det som på finska hetat *aura*, *atra*. Termen återfinnes i alla östersjöfinska språk (kar. *atra*, veps. *adr*, vot. *adre*, estn. *ader*). Enligt Y. H. Toivonen härstammar lånet från något urskandinaviskt språk (urnordiskt *arðra-*, fsv. *arðer*).²² Det synes alltså, som om de östersjöfinska folken redan i samband med den första kontakten med germanerna, d.v.s. i detta fall svear, götar eller från Sverige utvandrade goter, erhållit bågårdret med handstång från dessa i samband med de intima förbindelser, som under det första århundradet efter Kristus rådde mellan Finland och Baltikum.

Krokårdret.

I så fall borde bågårdret i Finland skiljas från det där även uppträdande, till sin typ ändå ursprungligare krokårdret. Enligt Grotenfelt skulle

²⁰ *Erixon*, Svenska årder, s. 136 f. Under 1700-talet förekom det i Södra Møre, Småland (*Jirlow*, Småland, s. 9 f.).

²¹ *G. Ränk*, Suomen Museo 1955, s. 22 f.

²² Suomen kielen etymologinen sanakirja. 1955, s. 29.

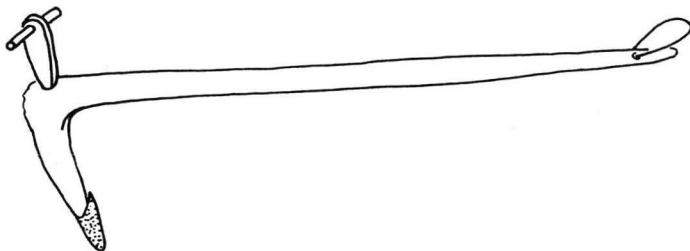

Fig. 11. Svedjekrok, *huhtakoukku*. Bjärnä socken, Eg. Finland. Efter K. *Vilkuna*.

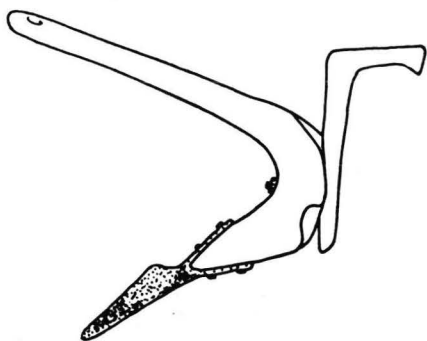

Fig. 12. Ristplog. Korsholms socken, Österbotten. Voitby museum. Foto Fmk

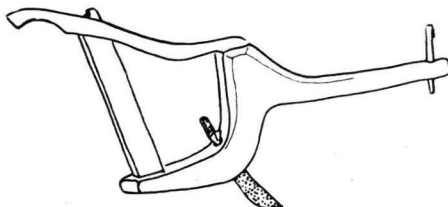

Fig. 13. Ristplog, *rist*. Pörtom socken, Österbotten. Foto R. Jirlow 1955.

i Loppis (Tavastland) och Pyhämaa (Satakunta) även förekomma en typ, på vilken åsen var böjd nedåt till en vise, som uppbar billen.²³ En sådan typ har, tyvärr endast efter hörsägen, återgivits från Bjärnä i Egentliga Finland (fig. 11).²⁴ Den benämndes *huhtakoukku* 'svedjekrok' och har alltså blott använts på svedjemarker.

Däremot kvarlever konstruktionen i vissa ristplogar i det svenska Sydösterbotten. Ett exempel härpå visar fig. 12 från Korsholm. I stället för bill sitter en rist på krokens spets. På fig. 13 från Pörtom har kroken förlängts bakåt och utbildats med en ram.

Märkligt nog dyker ett dylikt krokårder med nedböjd ås, nedtill skodd med bill, upp i två variationer i Norrbotten, där det äldst torde ha varit i bruk hos den finsktalande befolkningen i Tornedalen. Fig. 14 visar dess

²³ G. *Grotenfelt*, *Det primitiva jordbrukets historia*, s. 328 f.

²⁴ *Vilkuna*, a.a., fig. 86, s. 97.

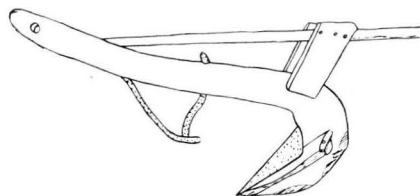

Fig. 14. Krokårder, *myll*. L. 2,05 m. Kukasjärvi by, Hietaniemi socken, Norrbotten. Institutet för folklivsforskning, Stockholm.

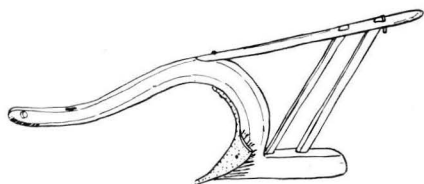

Fig. 15. Krokårder, *myll*. Kypasjärvi by, Överkalix socken, Norrbotten. Institutet för folklivsforskning.

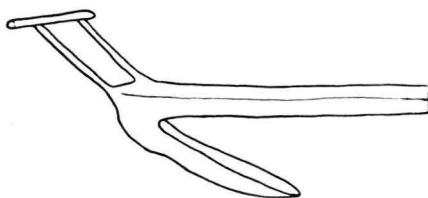

Fig. 16. Krokårder, *tseanina*. Räpina, Estland. Efter *Moora*.

förmodligen äldsta typ — foten av järn är tydligen sent övertagen från den vanliga norrländska plogen — och fig. 15 en yngre form med utbildad sula, från vilken två ståndare uppgår till en handstång. Båda formerna går bland Norrbottens finska bönder under namn av *mill* (*myll*), ett tydligt lån från traktens svenska dialekter. I Koivukylä i Hietaniemi socken benämnes redskapet i fig. 15 för *siankärsä* 'svintryne'. I våra dagar användes dessa redskap endast till att kupa potatis med, men tidigare användes typen i fig. 15 även på stenig åker i Koivukylä samt på trädesåkern och vid ärjandet av åkern om våren i Kypasjärvi. Tydligen står vi här inför ett mycket ålderdomligt årder, som fyllde ett sådant redskaps uppgifter på trädan och i vårbruket före plogens införande. Typen i fig. 15 har sammanställts med ett årder återgivet i ett 1400-talsmanuskript av Magnus Erikssons landslag från Nådendals kloster i Finland (fig. 17).²⁵

Eftersom Satakunta och kringliggande bygder kan anses utgöra ett reservat för gammal västfinsk kultur och då vi där befinner oss på marker, varifrån vi enligt den moderna finska forskningens resultat²⁶ har att räkna med att tornedalsfennarna under tidig medeltid utgått, ligger den slutsatsen nära till hands, att vi med krokårdret står inför ännu en gammal finsk årderform, kanske äldre än den föregående. Erinras kan om den

²⁵ K. *Vilkuna*, Kulturhistorisk årsbok 1933, s. 7 f.; S. *Erixon*, Svenska årder, s. 142. I övrigt stöder sig uppgifterna på R. Jirllows och E. Wahlbergs undersökningar år 1956.

²⁶ *Martti Airila*, Mistä Tornion ja Muonion jokialueiden suomalainen asutus on peräisin, Aika 1908, s. 249 f.

Fig. 17. Krokårder från 1400-talet. Efter K. Vilkuna.

gamla beskattningstermen *krok*, som i början av 1300-talet användes i hela sydvästra Finland med Åland.²⁷ Även här består gamla sammanhang med Estland. Enligt traditionen avsåg det nordestniska *muttnina* (jfr estn. *mutt* 'sork') även ett årder med ås och vise i ett stycke.²⁸ Samma typ återger A. Moora från Räpina, Estland, under namn av *tseanina* 'svintryne' (fig. 16).

Måhända har typen en gång varit knuten till svedjandet. Detta gäller den nämnda kroken från Bjärnä, som i sin tur står den svedjekrok, *huhtakoukku*, nära, som påträffats i östra Egentliga Finland, och som består av en lång stadig ås med intappad upprättstående bakständer nedtill slutande i en bill.²⁹ Även hos svenskarna i Nyland och Egentliga Finland har förekommit mer eller mindre primitiva s.k. *krokar* vid svedjebruket. Om deras typ ges svävande upplysningar men åtminstone ibland har den stått den nämnda svedjekroken nära. Från Nyland (Ingå) uppges att man där i mitten av augusti »for över med *stubbkroken* (även kallad *svedjelandskroken*) och sedan vid sådden *krokade* ned rågen med denna. *Oxkroken* hade ås för två oxar, *hästkroken* hade *skid* och drogs av en häst³⁰ (jfr *svidikrok* Tenala; *stobbkrok* Karis, Pojo och Snappertuna, *fallkrok* Karis och Pojo). Eftersom man i Sverige av gammalt svedjat med handredskap, är denna svedjekrok otvivelaktigt ett lån från finnarna.

²⁷ REA, s. 46; Vilkuna, Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta, s. 95.

²⁸ I. Manninen, Die Sachkultur Estlands s. 45.

²⁹ Vilkuna, a.a., s. 96.

³⁰ Sven Andersson, Budkavlen 1938, s. 62.

I varje fall är krokårdret genom sin form med upprättstående vise mera lämpad för att köras på svedjan än det ovan beskrivna bågårdret. Om detta krokårder verkligen en gång varit ett svedjeredskap, skulle detta ha kunnat vara det årder, som under namn av *huhtakoukku* av finnarna medhafts från deras tidigare boplatser öster ut från Östersjön. Finnarna skulle då på sina forna boplatser ha varit svedjebönder, som känt till bruket att köra på svedjan med enkla, hästdragna kroker. När kontakt nåddes med germanerna, skulle de ha lärt känna det mera framskridna bruket av permanenta, gödslade åkrar, som odlades med hjälp av ett primitivt bågårder, på finska *aura*, en term, som i så fall vore jämförlig med likartade lånord från germanerna som *peltö* 'åker', *tappo* 'täppa', *lanta*, *tade* och *tunkio* 'gödsel', *ruis* 'råg', *kaura* 'havre', *akana* 'agnar'). Särskilt intressanta är därvid termerna för gödsel, eftersom denna var främmande för ett ursprungligt svedjebbruk. Den urgamla motsättningen mellan åker och sved har i Finland sedermera tagit sig mångahanda uttryck i skiljaktiga jordbruksredskap.³¹

Årdrets delar.

Några detaljer i årdrets utrustning må här även helt kort beröras. De behandlas här för sig, eftersom de lätt överflyttats från den ena årder-typen till den andra, ja även från årder till plog och omvänt.

Sporadiskt i sydvästra Finland dyker årder upp, som försetts med en tass under åsen (se karta fig .18: 2). Denna tass, fi. *tollukas*, sv. *läst* (västra Nyland), tjänar till att ställa årdret för olika djup. Ursprungligen hör den till rikssvenska plogar och i Finland har den säkerligen först kommit i bruk under 1800-talet. I Mälardalen kallas denna detalj för *tass* (jfr *tass-ålder* Pojo). I fig. 19 avbildas ett tassårder med bakkrok, bill med nedvikta hörn (s. k. bruten bill), öronklyka och lättbro (kloss med hål för framståndaren ovanpå åsen).

På några ställen längre in träffas årder med ett deljärn, d.v.s. med ett slags rist gående från ås till vise. Även deljärnet förskriver sig från plogen i sen tid.

Väsentligare är utgestaltningen av öronen, vilka tjänar till att vidga fåran. Även omnämndes att dessa på de åländska och östuppländska årdren endast utgjordes av korta pinnar intappade i visen (se fig. 3 ovan). En avsevärd spridning (Sydösterbotten, Tavastland, Egentliga Finland, Nyland) har däremot-öron gjorda av en självväxt klyka ovanpå visen (se fig. 19). Typen träffas även inne i landet (St Mårtens, Pusula). Sina närmaste släktingar har denna typ i Småland och på Öland, där den tydligt

³¹ *Vilkuna*, a.a., s. 97.

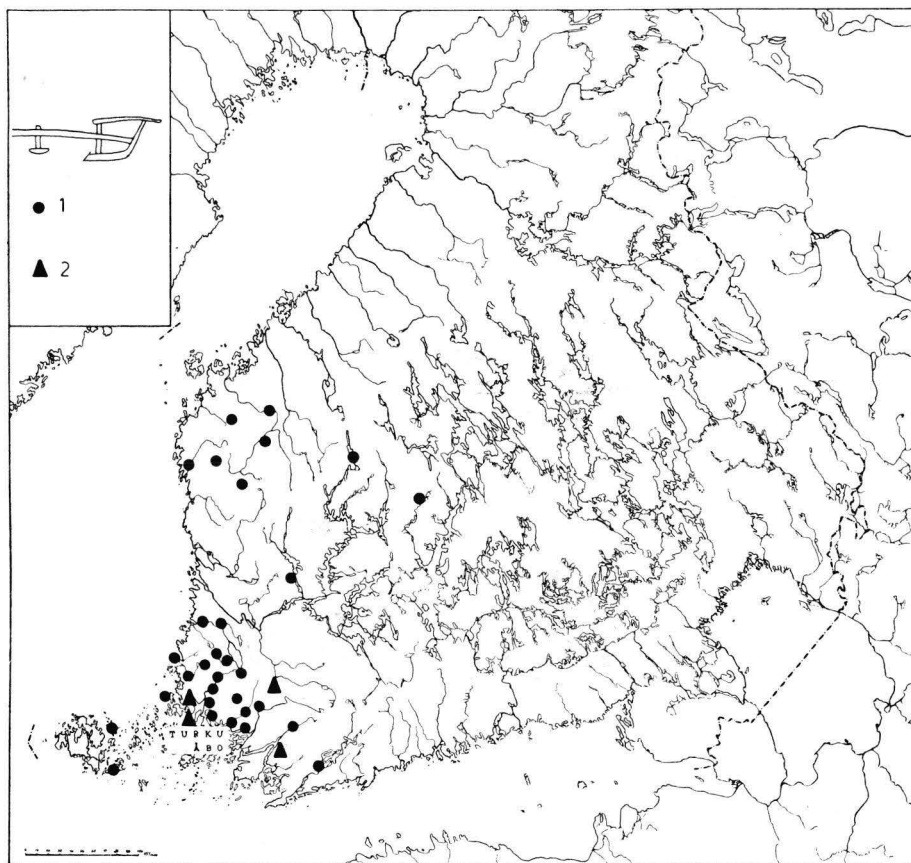

Fig. 18. 1 = Högårder utan klykron eller vändskiva. 2 = Högårder med tass.
Efter K. Vilkkuna och Ragna Ahlbäck.

måste vara gammal.³² I Östergötland dyker ett belägg från 1400-talet upp.³³ Möjligen är den i Finland ett vittnesbörd om äldre förbindelser med dessa trakter. Yngre synes däremot den snöplogsliknande mullfösan vara, som i Sverige tycks vara en uppfinning från 1700-talet och som i Finland vunnit stor spridning, även in på finskt område. På Åland tycks den ej förekomma. Snöplogen har särskilt i Sydösterbotten ofta blivit mycket stor och utgår som stora vingar åt sidorna. Ganska nyinförd från Mälardalen verkar den tvärställda lilla brädlapp, som anträffas sporadiskt (Föglö, Kumlinge, Nagu, Bergö).

³² Jirlow, Småland, s. 11 f.

³³ Jirlow, Östergötland, fig. 8.

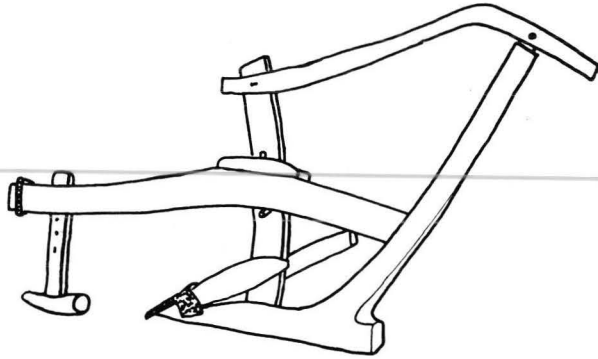

Fig. 19. Tassårder. St. Mårtens socken, Egentliga Finland.

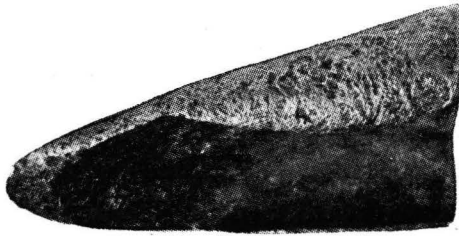

Fig. 20. Årderbill. Jordfynd från Muhos sn.

Påfallande är att vi i Finland under senare tid nästan endast påträffar spikade årderbillar. Billar med skaftlappar är dock kända från vikingatid på Åland och i Tavastland (Vånå socken).³⁴ Gamla billar med skaftlappar är dessutom belagda från Kumo socken, Satakunta, och Muhos socken, Österbotten.³⁵ Belägget från Muhos (fig. 20) är överraskande nordligt.

Finska Hushållningssällskapet rekommenderade 15/2 1800, att »trädesstocken» försågs med en »bruten» bill med »nedböjda sidohörn» som i Sverige i stället för den i Eg. Finland och en del av Satakunta och Nyland vanliga platta billen. Typen tillverkades vid Tykö och Svartå bruk³⁶ och synes ha nått en rätt stor spridning under 1800-talet (Åland, Nyland, Egentliga Finland; jfr fig. 19 ovan). Den tycks sporadiskt ha förekommit tidigare.³⁷

På Åland synes numer en yngre mälardalstyp vara i bruk bestående av en triangulär ram fäst vid en efter visen gående skena, som baktill

³⁴ *Glob*, a.a., s. 79.

³⁵ *Grotensfelt*, a.a., s. 7.

³⁶ *Cygnæus*, 1897, s. 14.

³⁷ *Gadd-Carenius*, Beskrifning öfver Hvittis socken, s. 73.

gaffelformigt griper om framståndaren. Typen är sedan 1700-talet känd från Uppland.

Av de nämnda detaljerna är öronklykan och den spikade billen av särskilt intresse, eftersom dessa synes visa på äldre förbindelser med Sydostsverige.

Växelårder och växelplog.

Av största intresse är förekomsten av växelplogar i sydvästra Finland, d.v.s. av plogar, vid vilka vändskivan vid slutet av varje fåra vrides över till motsatt sida. Typens närmaste släktingar har i våra dagar förekommit i Västeuropa. Något samband torde man dock icke ha att göra med, utan typen har förmodligen spontant uppkommit på finländsk botten.

I sin ursprungligaste form, såsom den återges i Gadd-Carenius Beskrifning öfver Hvittis 1759 (fig. 21) och sedan i Gadds Landtskötsel 3, tab. 2, rör det sig endast om ett årder med växelrist, trots att Gadd kallar redskapet för »Hvittis stockplog». Redskapet hette på finska *aura* och var byggt som ett vanligt högårder med bakkrok, lättbro, klyköron och lång ås för paroxar. Risten gick upptill ut i en klyka, som grep om framståndaren.³⁸ Nedtill slutade den i en mindre klyka, vars grenar gick ned i två hål i billen. Enligt Gadd flyttades »ristjärnet» åt den sida, varåt mullen vändes. Vid fårans slut flyttades risten med sin nedre ände till två hål på billens andra sida. Enligt Gadd-Carenius 1759 s. 31 användes växelårder med flyttbar rist, *ruotirauta*, vid första körningen av trädan; den togs bort vid andra och tredje körningen. Man lyckades enligt Gadd med denna metod att »rygga åkertegen», något som ersatte diken, i det man med klyköronen vände torven uppåt tegen. Tydligt har man genom att hålla årdret skevt lagt upp jorden i ryggar, varifrån vattnet lättare kunde rinna av. Ett bevarat årder av denna typ återges i fig. 22. En likadan typ återges hos Grotenfelt (fig. 116 från Tammela).

Växelårder omtalas från Hvittis 1759 (Gadd-Carenius) och 1777 (Gadd). 1799 uppger Carenius att den även förekom i Loimijoki och att uppfinningen tillskrevs grevarna Wittenberg, som hade Loimijoki under reduktionen. 1801 omtalas den från Ilmola (Hanelles).

Ur växelårdret synes växelplogen ha framgått. Den träffas på ett betydligt vidare västfinskt område (fig. 24 karta). På denna har tillkommit ett rakt vändbräde, som vrides vid slutet av fåran runt en i visen

³⁸ Detta framgår av en annan dylik plog (Mustiala 2911). Gadd påpekar själv, att hans teckning, på vilken klykan omfattar åsen, är felaktigt utförd.

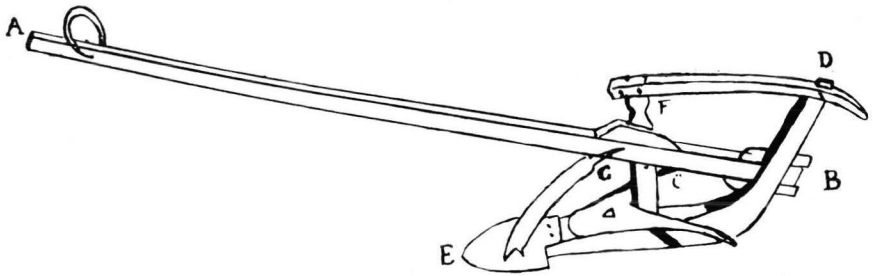

Fig. 21. Högårder med växelrist, »Hvittis stockplog», »aura». För oxdragning efter Gadd 3, tab. 2, s. 591.

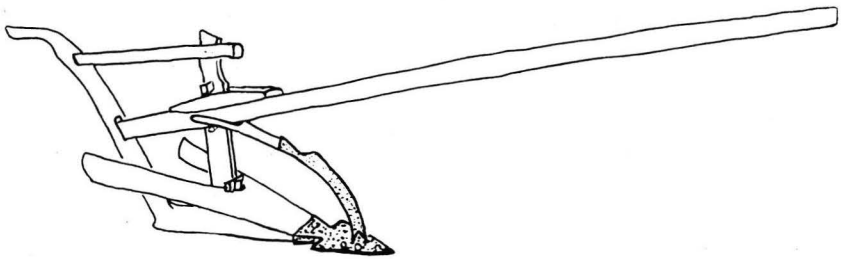

Fig. 22. Högårder med växelrist och klykëron. Mustiala museum nr 2911.

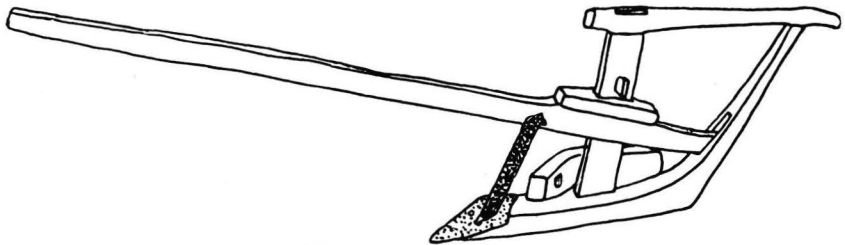

Fig. 23. Växelplog med växelrist och vändskiva, *kääntösiipiaura*. Kumo socken, Satakunta. Kumo museum. Efter foto R. Jirlow 1955.

framför framståndaren nedgående ten (fig. 23). Redskapet omnämnes av J. Tengström 1803 s. 33 såsom »den i Loimijoki, Pöyttis, även i Hvittis och flere nästliggande socknar av Åbo och Björneborgs län brukliga plogen (*kiekka-aura*) med det rörliga och för ständig omkastning inrättade vändbrädet». Han tillfogar att redskapet vände jorden, dock ej »alldeles

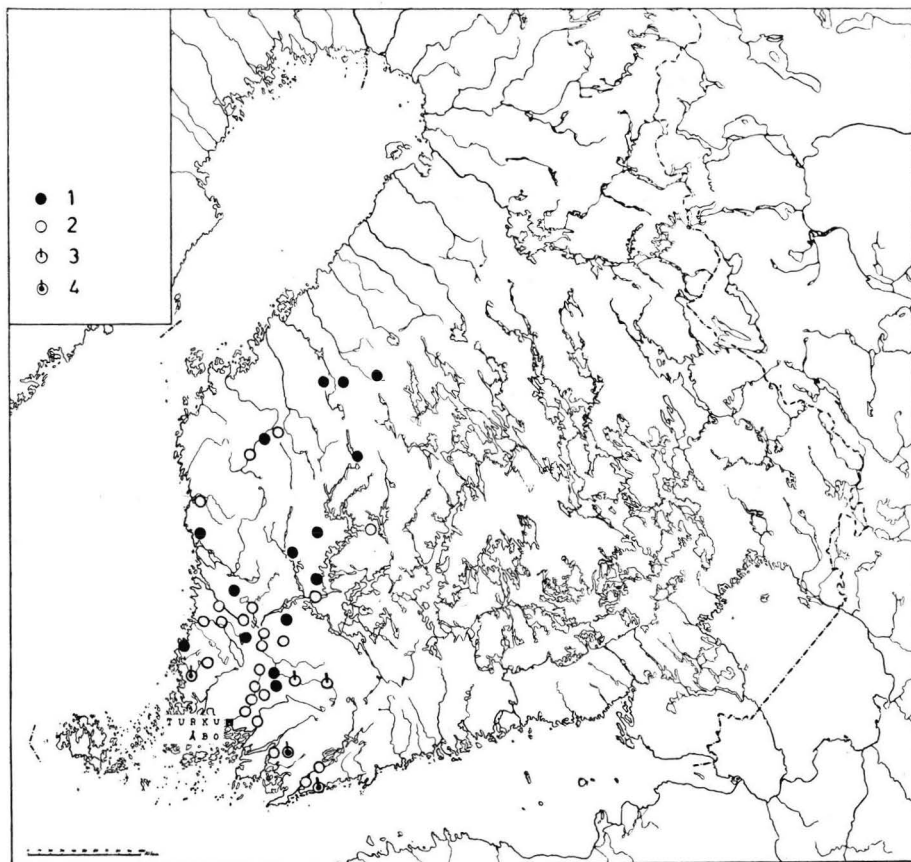

Fig. 24. Växelårdrets och växelplogens utbredning. 1 = med vändskiva. 2 = med klyköron. 3 = med klyköron och rist. 4 = med klyköron, rist och tass.
Efter K. Vilkuna.

jämnt och väl». I upplagan av 1844 har detta parti utgått. 1850 omtalar däremot M. Weckström s. 409 *kiekka-aura* från en del av Åbo län: »Den går lätt men grunt, vänder ej rätt väl och lämnar balkar efter sig». Tilläggas kan att en bouppteckning från Säkylä, Satakunta, 1860 upptar »1 st. stockplog (kiekkar) med bill». I Kumo användes denna *kääntösiipi-aura* till omkring 1900 på mindre gårdar och drogs av paroxar med ok, bundet vid hornen. Redskapet bör givetvis ha varit betydligt effektivare vid vändandet av torven än växelårdret.

Typen synes under senare tid vanligen ha förlorat den flyttbara risten (se kartan). I något enstaka fall har även växelplogen utrustats med fot under åsen, *tollukas* (se kartan).

Hur har dessa växelårder och växelplogar uppstått? En viss yttre likhet består visserligen med västeuropeiska växelplogar men vid en närmare undersökning är olikheterna i detalj för stora för att ett sammanhang skulle bestå. Däremot visar den växelplög, som uppfanns av Johan Brauner, en något större överensstämmelse i typen,³⁹ men ändå är tanken på ett direkt sammanhang ej näraliggande på grund av olikheter i uppbyggnaden, trots att vi vet att landshövdingen i Österbotten, L. J. Göös, 1764 från Brauner inköpte en sådan plög.⁴⁰

Troligast är att någon finsk årdersmed i Hvittis, som var Finlands främsta jordbrukssocken på sin tid, under 1700-talet utrustat det med öron av en klyka försedda gamla årdret med växelrist, till vilket han fått idén från gaffelplogets vändspade, på finska *luotin*, *luotti* (i Nedre Satakunta *ruotti*). Nyheten innebar knappast något större framsteg och den blev därför föga spridd.

Sedan har måhända en annan finsk smed under senare hälften av 1700-talet utrustat redskapet med ett vändbart, rakt vändbräde, rörligt runt en ten framför framståndaren. Otänkbart är icke att själva idén uppstått under intrycket av Brauners plög. Den nya ploget utgjorde en tydlig förbättring av det gamla växelårdret och vann också en ganska snabb spridning över ej obetydliga delar av det finska Sydvästfinland. Den stora fördelen med denna plög var att man nu liksom med gaffelploget kunde plöja tillbaka i en följd, något som förklarar, att denna form i Kumotrakten kunde förbli i bruk till omkring 1900.

Drillploget.

Drillplogar med två ställbara, svängda vändskivor av plåt har under 1800-talet blivit rätt vanliga i skilda trakter. De tycks från början ha spritts främst genom Mustiala lantbruksinstitut, och dit torde denna engelsk-skotska specialplög ha importerats från Degebergs lantbruksskola, Västergötland, vars ledare, den berömde jordbruksreformatorn skotten Edward Nonnen, alltsedan 1830-talet ivrade för typens spridning. I Finland benämnas de *vattenfårplogar* på finska *vesivakoaura*. De har under 1800-talets senare hälft använts dels för att om hösten köra upp vattenfårar i rågåkrarna, dels även varit i bruk som myllare i potatis- och romland.

³⁹ *Jirlov*, Plogmodeller, fig. 55.

⁴⁰ Göös införskrev en »järnträstock» av denna typ, vidare en »mullplög» (mullskopa) och en »hästräfsa» (Lantbr. s. 48). Jfr *J. Brauner*, Åker och äng, 5 uppl., 1774, tab. III, fig. 9. Ej heller i Sverige slog Brauners växelplög igenom.

Flera dylika träffas på Mustiala, bl.a. en som kommit från Korsholms lantbruksskola.

V ä n d p l o g e n .

Termen *plog* träffas äldst i gamla svenskspråkiga inventarieförteckningar, men beläggen kan ej utan vidare godtagas för den med vändskiva utrustade vändplogets förekomst, emedan också gaffelplogen förr vanligen kallades plog på svenska, någon gång även årdret. Den växlande terminologin, som även yttrar sig i att vändploget i finskt skriftspråk och i vissa dialekter heter *aura*, är förklarlig, eftersom gaffelplogen med vändspade till sin funktion utgör ett slags vändplog, medan den med borttagen spade fungerar som ett årder. Som ett årder betecknas gaffelplogen tydligen i det äldsta omnämmandet av denna, i ett inventarium från Olofsborg 1499 (»III par ordhebyllor», årderbillar).⁴¹ I yngre källor omtalas gaffelplogen vanligen som plog. När skrivaren har varit finne, komplieras dock förhållandena ytterligare.

Det troligen äldsta belägg, som anger förekomsten av vändplog, återfinnes i ett inventarium från Pojo, västra Nyland 1530 (»j plogbildt», FMU VIII, 343). På den rätt stora gården med 6 par oxar och 6 hästar fanns det vidare 4 »ordabijller» (årderbillar). Man torde ha haft både plog och årder. Säkerligen fanns både plog och årder på Korsholms kungsgård 1657. Gården hörde vid den tiden under Tidö slott i Västmanland och listan över redskap har inslag av mälardalsspråk. På Korsholm fanns nämligen 5 »wåårålder», 2 »plogbilder» och 3 »oxeook medh läder och horn-tåg». ⁴² Nämnas kan att på Korsholms kungsladugård 1571 icke förekom någon plog, däremot 8 »årdbillar», liksom att vändploget försvann därifrån under slutet av 1600-talet.⁴³

Även om vändploget sålunda prövats på ett eller annat gods redan på 1500-talet, tyder ingenting på att redskapet därför slagit igenom på dessa, än mindre hos bönderna. När en Oluff Riip 1551 sakfälldes för att han tillgripit »en plogh» av en vetilbo, bör det därför ha rört sig om en gaffelplog.⁴⁴

⁴¹ Finlands medeltidsurkunder VI, 153.

⁴² Termen *vårårder* är hemma i Mälardalen. Jämför att två »waarardher» nämnas från Äyräpää prästgård, Karelen, år 1445. Oket var tydligen ett s.k. horntygelok med remöglor för hornen, vilka i Västmanland kallas *hornståg* ännu idag. Se *Erixon*, Skultuna bruks historia II, s. 99; *Jirlow*, Uppland s. 52.

⁴³ *K. V. Åkerblom*, Korsholms historia, s. 47 f.

⁴⁴ *Åkerblom*, a.a., s. 48. Enligt Åkerblom åsyftas en vändplog.

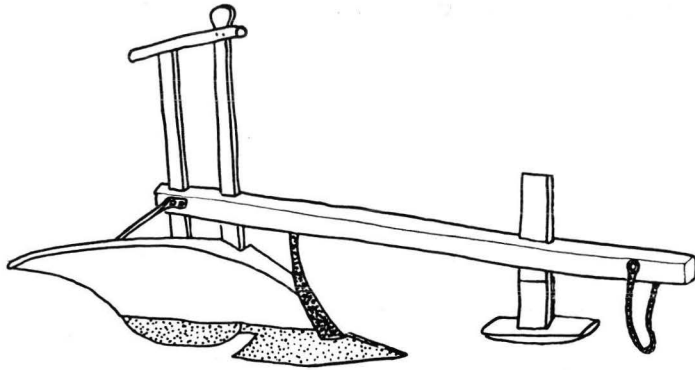

Fig. 25. Västerbottensplog. Vörå socken, Österbotten. Österbottens hist. museum (Vasa) 2945.

Då det sedermera på de stora egendomarna Tolfsnäs och Västankärr i Kimito 1626 förekom två stycken »järn och rist till svenskeplogar»⁴⁵ torde dock detta vittna om att vändplojen med bill och rist åtminstone på vissa större gårdar tillfälligt varit i bruk.

Västerbottensplojen. När vi däremot hundra år senare i en bouppteckning från 1738 efter fältmarskalken baron H. J. Hamilton i Göta hovrätts arkiv, Jönköping, finner en »plog eller weelt med bild», torde detta sammanhånga med att plojen nu blivit mera gängse. I beteckningen *plog* möter den rikssvenska termen, medan vi i *vält* möter traktens mera genuina term för en plog med vändskiva. *Vält* i betydelsen vändplog träffas av gammalt i Norrbotten och Västerbotten och därifrån torde också de äldsta plogarna i Finland i huvudsak ha kommit, att döma av det i museerna bevarade plogbeståndet. I fig. 25 återges en plog med vändskiva av trä, som till alla delar överensstämmer med den västerbottiska *välten* från tiden senast omkring 1800.⁴⁶ Den skulle med sitt från ås till bill gående deljärn, sin tass nedgående från åsen och sin hålås (se nedan) kunna vara importerad därifrån (jfr likartad plog från Närpes, Hermans s. 64). Bottenbrädan eller visen med dess urtag i mitten anger, att plojen kommit över Kvarken från Västerbotten, ej Ångermanland, där visen saknade urtag. Typen förekommer i en modernare form i norra Norrbotten och har därifrån under 1800-talet spritts till nordligaste Österbotten under namn av *veltta*.⁴⁷

⁴⁵ *Irja Sahlberg*, Kimitobygdens historia II:1, s. 186; efter J. Gardberg.

⁴⁶ *Jirlow*, Västerbotten, s. 195 f.

⁴⁷ *Grotenfelt*, a.a., s. 335 med bild.

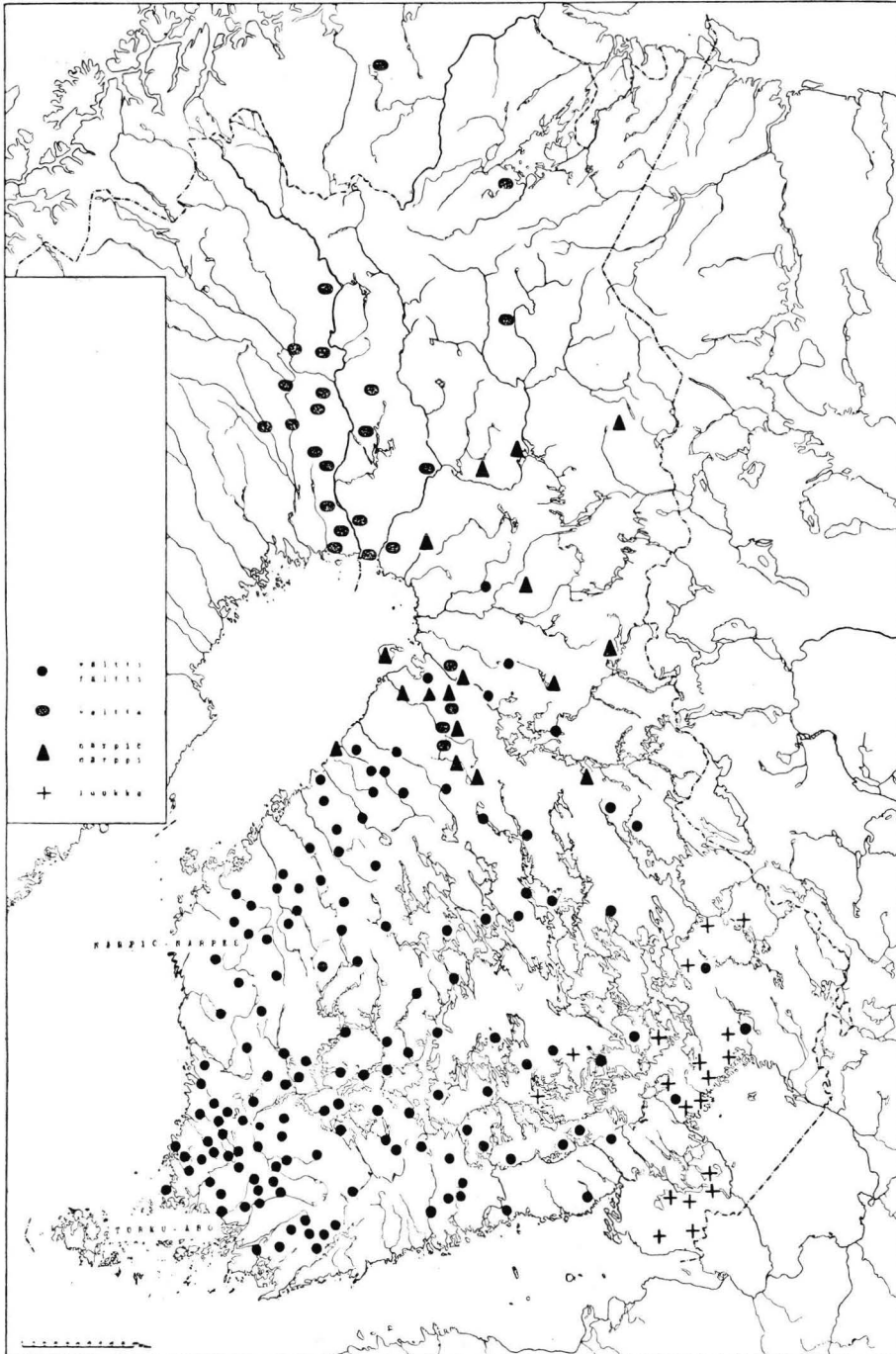

Fig. 26. Vändplogens benämningar i finska dialekter. 1 = vältti, fältti, 2 = veltta. 3 = närpiö, närppi. 4 = luukka (av ryska plug).

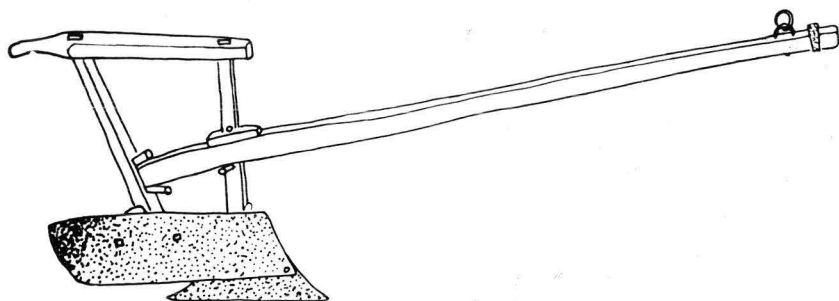

Fig. 27. Vändplog, *vältti*. Letala socken, Egentliga Finland. NM D 1112.

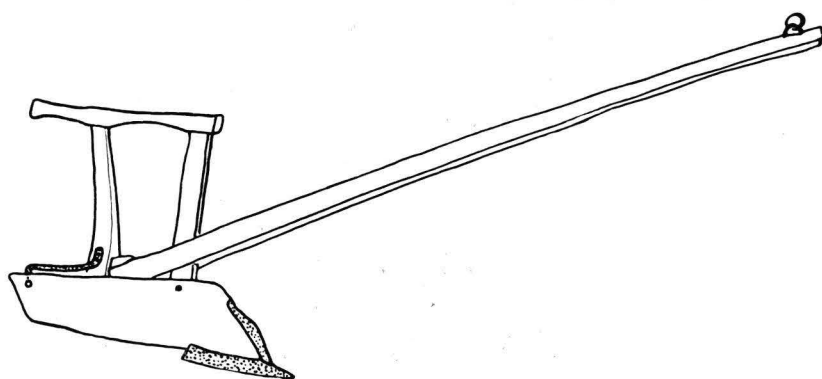

Fig. 28. Vändplog. Letala socken, Egentliga Finland. Mustiala museum 1327.

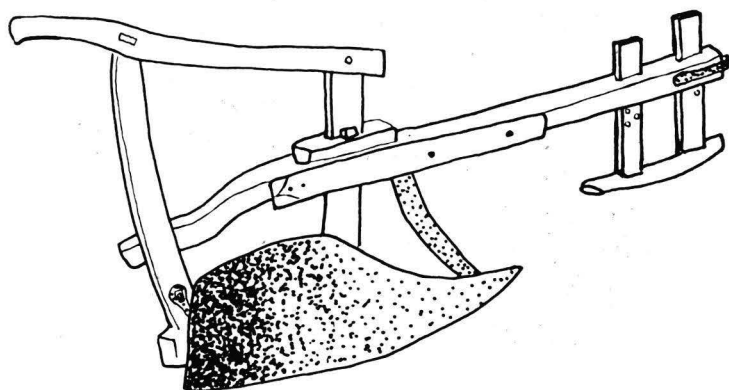

Fig. 29. Vändplog, *torpparin fällti*. Virmo socken, Egentliga Finland. Finlands Nationalmuseum.

När vändplogen i finska dialekter över stora delar av Finland benämnes *vältti* eller *fältti* (se karta fig. 26), är detta alltså en illustration till denna definitiva invandring av vändplogen över Norra Kvarken.

Mälardalsplogen. De svenska plogarna söder om Dalälven skilde sig från de norrländska genom att åsen söderut var intappad i bakståndaren (tappås), medan i Norrland förhållandet var omvänt. En 1800-tals plog av mälardalstyp, *vältti*, från Letala, Egentliga Finland, återges i fig. 27. Den har lång tappås och lättbro runt framståndaren. Ett äldre exemplar med vändskiva av trä från samma socken syns på nästa bild, fig. 28. Den är byggd med bakkrok, något som tyder på att den tillverkats i Finland under intryck av de finländska högårdren med bakkrok. Vändskivan av trä, som uthuggits med en yxa ur en av naturen vind trækloss, anger att förebilden införts redan under 1700-talet. Samma typ är belagd från St Mårtens socken, Egentliga Finland (Åbo Mus.).

Dalplogen. Efter 1770-talet kom en från Dalarna stammande plog att spela en betydande roll i Sverige. Den förordades varmt av Kungl. Vetenskapsakademien och Patriotiska sällskapet, Stockholm, vilka sammanlutningar båda ivrade för förbättrade plogar och för deras införande i bygder, där plog ännu saknades. Dit hörde trots några sporadiska förekomster alltjämt Finland. Omkring 1800 synes Stjärnsunds bruk i södra Dalarna ha blivit den förnämsta tillverkaren av dalplogar med vändskiva av järn och tass⁴⁸ och det är denna typ, som mycket tidigt dyker upp i Finland. Fig. 29 återger en sådan från Virmo från 1800-talets mitt. Den har en omsorgsfullt svängd vändskiva av järn, ett från ås till bill gående deljärn och längst fram en fot med två skaft. Åsen är tappad in i bakståndaren. Plogen är dock säkerligen gjord i Finland. En kloss, på rikssvenska lättbro, omger nämligen framståndaren ovanför visen, en detalj, som är utmärkande för Mälardalens plogdon, ej för dalplogen. Bakståndaren är dessutom i ett stycke med visen. Det är två detaljer, som haft stor spridning bland högårdren i Finland men som saknas på Stjärnsunds-plogen. En sådan plog benämndes i Virmo *torpparin fältti*, emedan den användes av torppare. *Isännän fältti* däremot saknade fot, ty — uppges det — bondens hästar var starka nog att draga upp plogen, även om den grävde ned sig. Förklaringen är tvivelaktig. Snarare var det så, att den självgående bonden var kapitalstark nog att inköpa de dyrare engelska plogar, som på 1850-talet började försäljas bl.a. från Fiskars bruk.⁴⁹ Redan omkring 1800 synes Stjärnsundsplogen ha spritts till Finlands herr-

⁴⁸ *Jirlow*, Dalplog, s. 50 f. Tassen hette i Karis *läst*. *Lästplogen* användes, när man plöjde med oxar, emedan dessa »lutade framåt, så att plogen tog för sig för mycket» (Fmk).

⁴⁹ G. *Nikander*, Fiskars bruk II, s. 124.

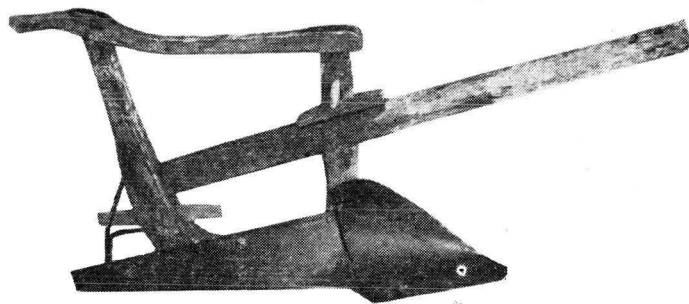

Fig. 30. Österbottensplog. Kavantsaari, Viborgs län. Viks museum 1987, Helsingfors.

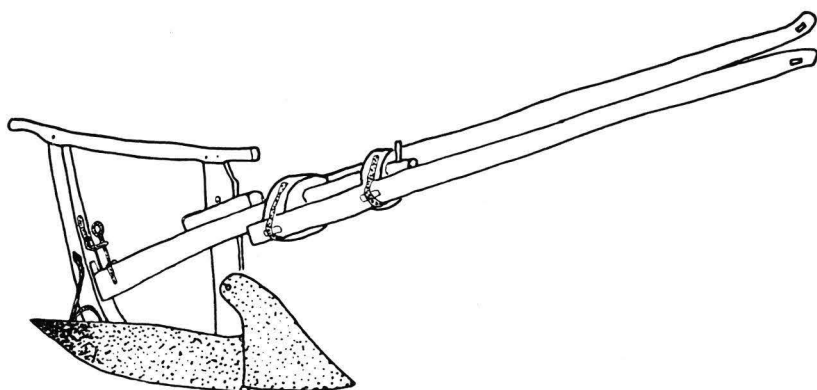

Fig. 31. Österbottensplog med ställskruv, *vältti*. Lappajärvi socken, Österbotten.
Foto R. Jirlow 1955.

gårdar. På Sundholma i Nykyrko fanns sålunda 1804 förutom årder och 10 »Braunerplogar» 6 »Stjärnsundsplogar».⁵⁰ Ännu 1844 anser J. Tengström i sin Lärobok i landthushållning (s. 36) de Stjärnsundska plogarna vara bättre än andra. Omdömet återfinnes i första upplagan av 1803. Dalplogen är belagd från Åboland, Nyland och Tavastland.

Trots allt synes dock plogen ännu fram mot mitten av 1800-talet ha varit föga spridd utom i Österbotten och på större gårdar i sydvästra Finland. 1795 uppger Radloff (s. 186 f.) från Åland, att plogen var sällsynt hos allmogen. Den plog, som ibland förekom »vid lindors upptagande» benämner han *stockplog*, en term, som tyder på härstamning från Mälardalen. 1798 förklarar Finska hushållningssällskapet, att man borde arbeta

⁵⁰ *Vilkuna*, Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta, s. 91.

för att plogen infördes i Åboland, Tavastland och Nyland (mns i Hushållningssällskapet, Åbo). Ännu 1869 fick bonden Erik Erlandsson, Emkarby i Finström socken, Åland, medalj bl.a. för att han »var ibland de förste, som skaffade sig plog».⁵¹

Österbottensplogen. Den typ, som ledde till att plogen på allvar slog igenom även på smågårdar över så gott som hela Finland, var en märklig bondeuppfinring, österbottensplogen. I sin fullt utbildade normalform ter den sig som på fig. 30, som återger ett exemplar från trakten av Viborg, ett vittnesbörd om dess vidsträckt spridning. Den saknade tass och var avsedd att dragas av en häst med vårskidor. Den är även i övrigt byggd som det lätta österbottniska högårdret, men årderbillen har ersatts av en ensidig, uppsvängd plogbill, vars konkava form fortsätter i en likaledes vackert svängd, ganska låg vändskiva av järn. Likheten med årdret återklingar i typens benämningar. Den var lätt och liten i förhållande till den moderna *storplogen* från Fiskars bruk (Munsala, Pedersöre) och kallades därför *handplog* sporadiskt i svenska Österbotten, *lillplog* (Lappfjärd, Munsala) eller *lillvält* (Lappfjärd). Likheten med årdret förklarar beteckningen *vändal* på Bergö och Replot och *vändårder* på Eckerö, Åland. Konstruktionen med bakkrok har gett upphov till termen *rotplog* (Liljendal, Nyland).

Det bör ha varit en för sin tid förträfflig plog, synnerligen billig, lätt och ändå effektiv, eftersom den vände väl. Den torde ha använts att köra upp träda med och längre tillbaka även gammal äng (Österbotten, Satakunta), i sistnämnda fall föregången av särskild rist. Däremot körde den smala och grunda fåror, och när växelbruket med timotej och klövervall kom i slutet av århundradet, bör dess tid ha varit ute, vilket också bestyrkes från skilda håll.

Denna plog torde ha uppfunnits omkring 1800 i Österbotten. Att den är yngre än de föregående framgår av att den endast förekommer med vändskiva av järn.⁵² »Redan i början av 1800-talet skaffade man sig i Ilmola, Kyro och Lappfjärd vändplogar att köra upp trädesåkrarna med. På ängsmark använde man dem ej. Dessa plogar hade kommit i bruk tack vare Ilmola lantbrukssällskap».⁵³ Plogen omtalas enligt K. J. Thorsén tidigast från Bäckes hemman i Övermark 1806, men lär först senare ha vunnit större spridning inom socknen.⁵⁴ Att döma av dessa uppgifter synes

⁵¹ Finska Hushållningssällskapets protokoll 29. 12. 1869.

⁵² Enda undantaget är ett krokårder med vändskiva av trä och årderbill, förmodligen ett tillfälligt experiment (Esse museum).

⁵³ K. V. Åkerblom, Övermarks historia, s. 154.

⁵⁴ Åkerblom, a.a., s. 154 f.

plogen ha uppfunnits antingen i Svensk-Österbotten eller någon närliggande finsk socken.

En betydande roll vid typens spridning spelade den berömde smeden Josef Pettersson Ingves i Lappfjärd (född 1802, död 1879). Han hade som bonde under många år tillverkat denna typ och sedan han på 1860-talet överlämnade hemmanet åt sin son, arbetade han rastlöst som plogsmed. Vid lantbruksmötet i Jyväskylä 1865 konstaterades vid provplöjning att lappfjärdsploggen var bästa hemgjorda plog och året därefter erhöll Ingves Österbottens läns lantbrukssällskaps silvermedalj för sin plogtillverkning.⁵⁵ Det är även bekant, att sällskapet skänkte ett tjugotal plogar från Lappfjärd till norra delen av länet för att där som modell ställas upp i sockenstugorna. Ploggen säges vara mera spridd på 50-talet, och på 60-talet sålde Ingves sina alster till Pörtom, Malax och Korsholm samt finska Sydösterbotten. *Lappfjärdsplogar* omtalas utom från Pörtom även på Vårdö, Åland. 1866 omnämner B. F. Nordlund dem från Närpes såsom de i jämförelse med årdren »mycket ändamålsenligare vändplogarna (s.k. lappfjärdsplogar)».

Denna plogtyp kallas inom ett vidsträckt område i Nordösterbotten för *närpiö* (se kartan ovan fig. 26), vilket pekar mot Närpes socken (fi. Närpiö); Närpes är Lappfjärd's gamla moderförsamling och är i folkets medvetande ett mycket allmännare känt geografiskt begrepp än dess forna kapellförsamling Lappfjärd. Även namnet *lapväärtiläinen* (av Lappfjärd) är känt.⁵⁶

Ett annat spridningscentrum har tydligen legat i Ilmola (Ilmajoki); därifrån spreds typen enligt Grotenfelt s. 335 till södra Österbotten, västra Satakunta och Egentliga Finland under namn av *fältiaura*, en term, som anger den som en mellanform mellan plog och årder. I Liljendal benämndes den *ilmajokiplog*; även i Strömfors sades den härstamma från Österbotten. I Pälkäne, Tavastland, hette den österbottnisk plog (*pohjalainen vältti*); den föregicks där av en hemmagjord plog, som kallades *vältti*, förmodligen av västerbottenstyp. Även i Lappjärvi, Österbotten, uppges denna *vältti* komma västerifrån; den var där i bruk c. 1870—1910. Dess ås benämnes där *vältinpuomi*, ett tydligt lån av det svenskösterbottniska *bom* (Munsala, Pedersöre, Esse) med samma betydelse. Termer som *träplog* (Esse, Tenala) eller *puuvältti* (Norrmark) har österbottensploggen gemensam med andra äldre plogar och ställer dessa redskap i motsättning till de efter 1850 spridda fabriksplogarna av järn. I östra Nyland hette österbottens-

⁵⁵ Lantbruket i svenska Österbotten, s. 149.

⁵⁶ *Vilkuna*, a.a., s. 11.

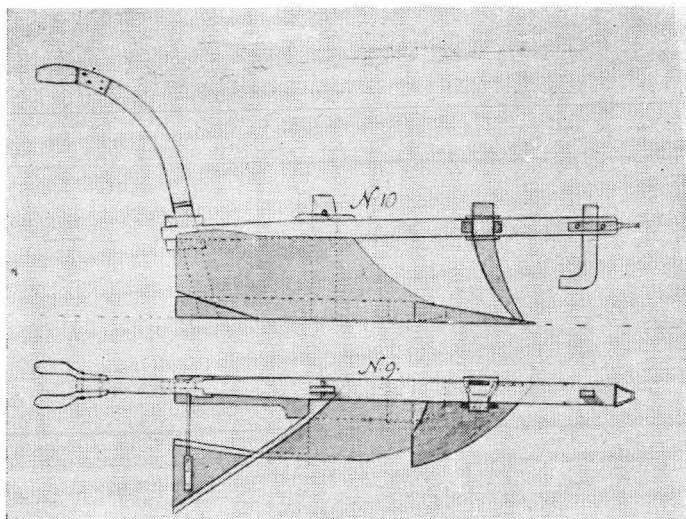

Fig. 32. Widéns försöksplog. Teckning från 1800. Finska hushållningssällskapet, Åbo.

plogen *klyfto* eller *klyftplog*.⁵⁷ Den torde efter kort tid ha gått ur bruk, redan omkring 1890. Benämningen förklaras måhända av att dess ram påminde om en linklyfta, varigenom österbottensplogen skilde sig från den gamla gaffelplogen liksom även från yngre fabriksplogar.

Det intressanta med den österbottniska plogen är, att denna ej införts i sin helhet, utan att den österbottniske plogsmeden utrustat det gamla årdret med vändskiva och ensidig plogbill, båda av järn. Måhända har han i sin ungdom som smedsgesäll i Sverige lärt känna någon form av dalplogen i dennas tidigare lätta form. Från denna skulle han då ha hämtat den karaktäristiska låga, jämnhöga vändskivan.

Här och var möter man en variant av denna plog försedd med en skruvanordning vid bakståndaren (fig. 31), varigenom åsen kan ställas för olika djup, där den ingår i hålet i ståndaren (Tavastland, Sydösterbotten, Egentliga Finland, Nyland).⁵⁸ Möjligen består ett sammanhang med rikssvenska försöksplogar från 1700-talets senare del.

Försöksplogar. Vid sidan av de ovan skildrade typerna gjordes under intryck av den i Sverige redan under 1700-talets förra hälft startade, mer eller mindre officiella propagandan för bättre plogdon åtskilliga försök med dylika även i Finland. Dessa plogar blev liksom i Sverige

⁵⁷ V. E. V. Wessman, Samling av ord ur östsvenska folkmål, I, s. 373.

⁵⁸ Jirlow, Äldre plogar figg. 43, 45, 46, och 49.

i regel mindre framgångsrika. Till dem hörde en elegant liten modell av en plog, som insänts till Vetenskapsakademien i Stockholm och som 1784 omtalas som »förslag till plog av herr direktören Widén». Denne är identisk med direktören och lantränkmästaren i Vasa län David Widén, som 1800 dessutom insände ritningar av en annan plog till det 1797 stiftade Finska hushållningssällskapet i Åbo. Widén omnämner i sin bifogade beskrivning inledningsvis att de bästa plogarna förekom i Fryksdalen, Värmland, i Dalarna och Hälsingland. Den till Vetenskapsakademien insända modellen visar en ganska utpräglad värmländsk typ och härstammar att döma av dess vändskiva av trä senast från 1779, då Widén erhöll ett pris av Vetenskapsakademien i en akademisk prisfråga rörande plogar.⁵⁹ Även den av honom 1800 ritade typen är närmast värmländsk, men har moderniserats (fig. 32). Det senare gäller om bakståndaren, som tappats ned i visen, och om vändskivan, som gjorts av järn. Framtill sitter en tass, som väl hämtats från den vid denna tid så uppskattade dalplogen. En viss mälardalspåverkan kan man spåra i den kring framståndarna befintliga lättbron (se ovan!).

En försöksplog från mitten av 1700-talet är återgiven i fig. 33. Den har bakkrok, lättbro och en något utåtsvängd vändskiva av trä, som bakåt fortsätter i en lyftare. Jorden har glidit uppför det från visen uppgående träbeslaget. Den korta åsen visar, att den varit avsedd att dragas med vårskidor för en häst. Plogen, som saknar bill och tydligen aldrig varit i bruk, är av karakteristisk mälardalstyp.

Övergången till v ä n d s k i v a av järn torde komma i början av 1800-talet. En bouppteckning från Masku, Egentliga Finland, 1820, omtalar »en trävält med risth», vilket indirekt tyder på att man redan använde järnvändskiva. Gården synes ha haft fyra plogar. En prost i Nousis, Egentliga Finland, ägde 1833 nio plogar, därav tre stycken »järnfältar med rister». Från Ulfsby socken omtalas omkring 1830 två »wändplogar med järnwinge». Ännu 1861 synes vändskiva av järn icke vara självklar i Satakunta (»2 st. vändplogar med järnskifva», Säkylä socken). Den vanliga benämningen *vinda* i de svenska dialekterna pekar på härstamning för detta ord från Sverige (jfr den sporadiska i Uppland, Södermanland och Västmanland uppträdande sena termen *vinda* i samma betydelse).⁶⁰

A m e r i k a n s k a p l o g a r. Den tidigaste fabriksplog, som vunnit någon större spridning, torde här som i Sverige ha varit av amerikansk typ med gjuten kropp och betsel för plogens ställande i spetsen av åsen.

⁵⁹ Modellen är numera i Kungl. Lantbruksakademiens museum, Stockholm. Ang. Widén se *Jirlow*, *Äldre plogar*, s. 53 och fig. 58 samt *Vilkuna*, a. a., s. 91.

⁶⁰ Meddelande av docent Manne Eriksson, Uppsala.

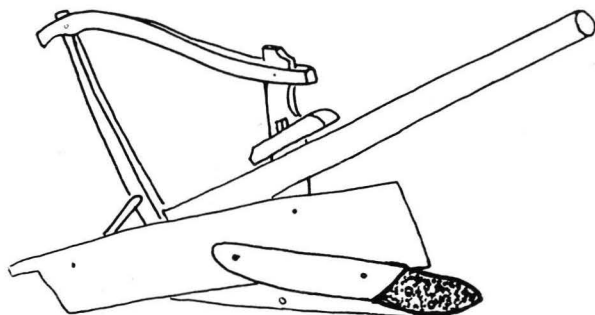

Fig. 33. Försöksplog från 1700-talet. Åbo stads hist. museum.

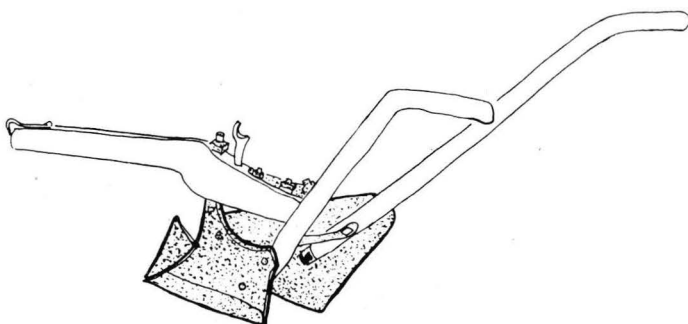

Fig. 34. Amerikansk plog med bastardrist. Virmo socken. Egentliga Finland. Åbo stads hist. museum 14649:10.

Denna började i Sverige spridas redan i början av 1840-talet från Furudals bruk i Dalarna och några år senare från Åker och ännu något senare Nävekvarn, båda de sistnämnda bruken belägna i Södermanland. Omkring 1850 inköptes till Prästkulla gård i Tenala två *furudalsplogar*. De var byggda efter gammal uppländsk modell med en lång ås och endast ett handtag.⁶¹ Eljest hade dessa amerikanska plogar två skalmar.

1849 omtalas från Tenala även en »amerikansk plog». Enligt Grotenfelt förekom den här och där i södra Tavastland och han avbildar den med från billen uppstigande s.k. bastardrist i hemmagjord form från Humppila.⁶² Det var i Finland som i Sverige vanligt, att man blott inköpte den gjutna plogkroppen, medan man själv tillverkade skalmar och ås. Typen finns i flera exemplar på Mustiala. Ett av dessa är märkt »Åkers Styckebruk Patent nr 5»; det är alltså inköpt från Åker, som var

⁶¹ O. Nikula, Tenala och Bromarf, s. 307; jfr *Jirlow*; Uppland, fig. 19.

⁶² Grotenfelt, a.a., s. 120.

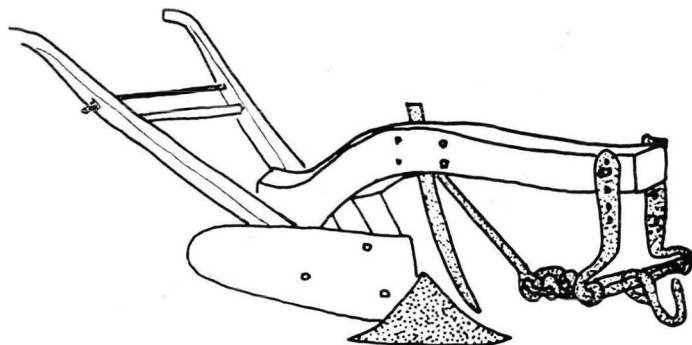

Fig. 35. Engelsk plog med vändskiva av trä. L. 2,26 m. Lappjärvi socken, Österbotten.
Foto R. Jirlow 1955.

den förnämsta tillverkningsorten för denna typ. Ett annat exemplar är märkt »Näfveqvarn n:o 9». Även i Åbo museum finns flera amerikanskt påverkade plogar (fig. 34). Dessa betecknas i Sverige som i Finland ofta som *malmplogar* och de torde ha haft en vidsträckt spridning (*malmplög* Nyland, *malmvältti* Egentliga Finland, *malmiaura* Viborgs län). Till Lappträsk infördes en *malmplög* av en arbetare från Sverige 1871. Den sågs med misstänksamma ögon, ty man befärade missväxt som en följd av den blanka, släta tilta som den åstadkom.⁶³ Typen har varit i bruk till långt in på 1900-talet och är förmodligen ännu idag ej helt försvunnen. Till Pörtom kom nävekvarnsplögen först omkring 1900; den var i Lappfjärd den första *storplog*en. Även på Vårdö har den varit i bruk.

Engelska plogar. Ungefär samtidigt omkring 1850 dyker den engelsk-skotska ploggen upp. Det var den som sen slutgiltigt segrade, dock först omkring 1900. Den spreds långsammare, ty den var dels dyrare, dels krävde den två hästar. Först när cirkulationsbruket med dess timotej- och klövervallar under 1800-talets senare hälft blev vanligare, såg man sig tvungen att köpa den engelska typen. De mera krävande husdjursraserna fordrade dessutom rikare och kraftigare utfodring, som de gamla naturängarna ej kunde prestera. De starkare hästarna å andra sidan drog lättare det nya plogdonet.

1849 omtalas *skotska plogar* från Prästkulla i Tenala och under 1850-talet från Granfors bruk i Övermark, Österbotten. Föredömet verkade; i Övermark ägde 1864 16 bönder typen men denna förekomst var nog ett sällsynt undantag. 1865—79 arbetade Strandberg som instruktör och

⁶³ A. Allardt, Lappträsk socken, s. 111 f.

besökte därvid 13 av Österbottens 28 kommuner för att ge handledning i plöjning med de nya brittiska plogarna. Där man såsom i Esse ännu 1877 vägrat att skaffa sig dessa *storplogar* för två hästar, nekade han att komma.⁶⁴ 1866 anordnade Vasa läns lantbrukssällskap en provplöjning för ägare av »skotska plogar» på Granfors. Sex plogar från Övermark deltog, bl.a. en av Åbo, en av Oravais, två av Ultuna och en av Överums fabrikers tillverkningar.⁶⁵

Flera sorters engelska plogar tillverkades på Mustiala, äldst under 1840-talet »Mustiala träplog» med ås och skalmar av trä, eventuellt försedd med ett tashjul, 1860—70 »Mustiala järnplog nr 2» av järn med enkel ås och »Mustiala järnplog nr 1» med dubbel ås.⁶⁶

Ungefär samtidigt synes Fiskars bruk ha börjat med att tillverka den engelska typen efter utländska modeller. En katalog från 1861 visar sålunda en engelsk typ. På 60-talet efterbildas på bruket plogar av åtskilliga slag, bl.a. en dansk, en livländsk och svenska typer från Överum och Norrahammar.⁶⁷

Även dessa moderna plogar eftergjordes i bysmedjorna. I Ylälammi, Lappajärvi (fig. 35), finns sålunda en plog, *aura*, av utpräglat engelsk typ, tillverkad i grannsocknen Vimpeli omkring 1860, dock med den avvikelser, att smeden gjort vändskivan av trä! Ännu under några årtionden fortsatte bysmedjorna att konkurrera med fabrikena men så småningom blev det omöjligt. Längre arbetade också en och annan mindre verkstad, utom de nämnda bl.a. Tykö i Eg. Finland och Högfors bruk i Nyland, men det gick med dem som med bysmedjorna. Till sist blev det Fiskars bruk, som under 1900-talet definitivt hemförde segern.

Det slutliga genombrottet för den engelska plogen kom dock sent. Till Lappajärvi kom *puuaura* omkring 1860, *rauta-aura* omkring 1895, *norrahammari* omkring 1900 och ändå senare Fiskars alster. I Larsmo infördes storplogen 1915, i Purmo *norrahammar* omkring 1900 och *Fiskars tian* omkring 1910, i Eckerö *Fiskars nian* omkring 1900.

På 1930-talet började traktorplogar, som tidigare hade hört till undantagen, att bli allt vanligare. I Haapajärvi i mellersta Österbotten var det bonden Juho Jaakonaho som anskaffade den första traktorn och traktorplogen år 1922, i Nivala infördes de år 1923 av August och Heikki Vilkuna.

⁶⁴ Lantbruket i svenska Österbotten, -s. 150 f.

⁶⁵ Åkerblom, Övermarks historia, 154 f.

⁶⁶ Efter teckningar av lektor A. Laiho 1938 på Mustiala.

⁶⁷ *Nikander*, Fiskars bruk II, s. 124 och 135. I Åbo museum förvaras en c. 3 dm lång modell av en belgisk plog, enligt uppgift från Fiskars bruk på 1850-talet.

Ragnar Jirlow och Kustaa Vilkuna.

L I T T E R A T U R

- Ahlbäck, Olav.* Nackårder och korsårder. Budkavlen 1938.
Ahlbäck, Ragna. Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland. Helsingfors 1945.
Allardt, A. Lappträsk socken. Helsingfors 1920.
Brauner, J. Åker och äng, Uppsala 1774. 5. uppl.
Erixon, Sigurd. Skultuna bruks historia, II. Stockholm 1935.
— Svenska årder. Liv och folkkultur I, 129 f. Stockholm 1948.
Gadd, P. A. — Carenius, E. Beskrifning öfver Hvittis socken. Åbo 1759.
— Svenska landskötselen III. Stockholm 1777.
Glob, P. V. Ard og plov i Nordens oldtid. Aarhus 1951.
Grotenfelt, G. Det primitiva jordbrukets metoder i Finland. Helsingfors 1899.
Hanneles, S. Beskrifning öfver Ilmola socken 1801. Mns i Finska hushållningssällskapet, Åbo.
Hermans E. P. Tjälarks bysamhälle i Närpes socken, Helsingfors 1918.
Jirlow, R. Dalplog = Dalplog och dalårder. Dalarnas hembygdsbok 1952.
— Gästrikland = Plogar i Gävle museum. Från Gästrikland 1947. Gävle 1948.
— Häradssigill = Plog och årder på äldre svenska häradssigill. Rig 1950.
— Jämtland = Årdret och ploget i Jämtland och Härjedalen. Fornvårdaren 1948—49. Uppsala 1949.
— Plogmodeller = Plogmodeller från 1700-talet vid Lantbrukshögskolan. Jordbrukstekniska institutet. Meddelande nr 213. Uppsala 1948.
— Småland = Från årder till plog. Drag ur östra Smålands jordbrukshistoria. Stranda härads hembygdsbok, 1952. Stockholm 1952.
— Uppland = Från svedjande till plogbruk. Drag ur Upplands jordbrukshistoria. Uppland 1953.
— Västerbotten = Plog, årder och rist i Västerbottens län. Västerbotten 1950—51. Umeå 1951.
— Äldre plogar = Äldre plogar och årder i Kungl. Lantbruksakademiens museum. Uppsala 1951.
Manninen, I. Die Sachkultur Estlands I—II. Tartto 1931—1933.
Moora, A. Ajaloolis-etnograafilistest valdkondast Eestis. Eesti Rahva etmillisest ajalooost. Tallinn 1956.
Lantbruket i svenska Österbotten. Av Wahlbeck, I., Weegar, J., Westermarck, N. och Åkerblom, K. V. Vasa 1954.
Nikander, G. Fiskars bruk. Herrgårdar i Finland II. Helsingfors 1928.
Nikula, O. Tenala och Bromarf socknars historia. Helsingfors 1938.
Nordlund, B. F. Beskrifning öfver Nerpes socken. Suomi 1866.
Petterson, K. P. Lantmannaretskap i Nagu. Svenska litteratursällskapets Folkloristiska och etnografiska studier II. 1917.
Radloff, F. W. Beskrifning öfver Åland, Åbo 1795.
Ränk, G. Die Hakenpflüge Estlands. Suomen museo 1955.
Sahlberg, I. Gamla jordbruksmetoder. Kimitobygdens historia II:I. Åbo 1942.
Tengström, J. Försök till lärobok i landthushållningen för finska bönder. Åbo 1803.
— Lärobok i landthushållningen för finsk allmoge. Andra uppl. Åbo 1844.
Vilkuna, K. »Var har Codex Kalmar. utarbetats?». Kulturhistorisk årsbok 1933.
— Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta. Porvoo 1935.
Weckström, M. Anteckningar i landthushållningen. Helsingfors 1850.
Wessman, V. E. V. Samling av ord ur östsvenska folk-mål I—II. Helsingfors 1925—1932.

Akerblom, K. V. Korsholms historia. Vasa 1941.

—»— *Övermarks historia.* Vasa 1947.

R. Jirnows forskningar har möjliggjorts genom anslag från Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm, och Stiftelsen J. C. Kempes Minne, Örnsköldsvik. För det största tillmötesgående tackar författarna Folkmålskommissionen, Nationalmuseum och Saanakirjasäätiö i Helsingfors, Historiska museet i Åbo m.fl. institutioner i Finland samt Nordiska museet och Uppsala landsmålsarkiv i Sverige.

REFERAT.

Westliche Pflügegeräte in Finnland.

Die Lage Finnlands als eine Brücke zwischen Ost und West zeigt sich besonders deutlich in den Pflugtypen. Die östlichen Einflüsse treten in dem Gabelpflug hervor, die westlichen vor allem in den Ardtypen und dem Wendepflug (Pflug mit Streichbrett).

In Westfinnland von Nyland im Süden bis nach den westlichen Ksp. Süd-Ostbottniens ist der Hochard ohne einseitiges Streichbrett verbreitet. Die beiden Säulen gehen zu einer wagerechten Handstange hinauf. Es gibt drei Varianten. Bei dem ältesten Typus A (Fig. 1) ist die hintere Säule aus einem Stück mit der durch die Erde gehende Sohle (Hinterhaken) gemacht. Typus B hat dagegen die hintere Säule in die Sohle eingezapft (Fig. 2). Typus C ist aus dem Typus B hervorgegangen, indem die Handstange vorne kräftig nach unten gebogen ist, während die hintere Säule mit einem Knie oberhalb des Loches versehen ist, wo der Ardbaum in die Hintersäule eingezapft ist (Fig. 3; für die Verbreitung der drei Typen siehe Fig. 4). Der älteste Beleg des Hochardes aus Finnland ist datiert »1579« (Fig. 5 e; vgl. auch Fig. 5 a—d von älteren finnländischen Runenkalendern). Die Terminologie der Finnlandschwedens stimmt auch in Einzelheiten mit der der Bewohner der Provinzen um den Mälarsee herum überein und es besteht kein Zweifel, dass Typus A mit der Einwanderung der Schweden über die Alandsinseln in dem 14. Jahrhundert gekommen ist. Typus B ist vielleicht im Anfang der Neuzeit herübergekommen, Typus C dagegen bedeutend jünger. Wo der Hochard unter den Finnen auftritt, ist die Terminologie durchaus finnisch und ist von älteren Arden übernommen.

Fig. 6 zeigt einen finnischen *Bogenard*. Er besteht aus drei Teilen, einem Hinterhaken, einem gleichfalls bogenförmigen Ardbaum, der mit einer Gabel um den Hinterhaken greift, und einer Handstange. Der Ardbaum ist wie bei dem Hochard entweder lang und endet dann auf dem Joch der Zugtiere oder ist kurz, wobei dann das Gerät von einem Pferd mit Gabeldeichsel gezogen wird.

Nahe verwandt ist der in einigen schwedischen Ksp. Süd-Ostbottniens vorkommende *Bogenard* (Fig. 7). Die jetzige Verbreitung der beiden Typen geht aus der Karte Fig. 8 hervor. Sie gehen vermutlich auf eine gemeinsame Form zurück, die früher dem finnischen Typus in Fig. 6 nahestand und aus dem bekannten Döstruptypus hervorgegangen ist. Der *Bogenard* kommt auf vereinzelt Inseln in Schweden (Dalarna, Skåne) vor und ist auch aus Estland belegt. Die Verf. sehen in dem *Bogenard* den ältesten Ackerard der Westfinnen, der im Finnischen *aura*, *atra* genannt wurde, ein Wort, das in allen ostsee-

finnischen Sprachen belegt und einer urskandinavischen Sprache entlehnt ist. Vermutlich haben die finnischen Völker schon bei dem ersten Zusammentreffen mit den Germanen (Svear, Götter oder Gothen) in dem ersten Jahrhundert n. Chr. den Bogenard mit Handstange bekommen.

Sehr interessant ist der *Hakenard* aus dem Eigentlich Finnland in Fig. 11. Das ist ein Schwendhaken, finnisch *huhtakoukku*, und wurde auf der Schwende benutzt. Es besteht nur aus zwei Teilen, einem langen Ardbaum, der hinten nach unten gebogen ist und als Haupt oder Sohle dient. Der Typus soll in Tavastland und Satakunda noch um 1890 herum vorgekommen sein. Die Konstruktion lebt noch in gewissen Rissarden Süd-Ostbottniens weiter. Anstatt der Schar sitzt das Rissmesser an der Spitze des Hauptes (Fig. 12). An dem Typus Fig. 13 ist der Haken mit einem Rahmen versehen. Ähnliche Typen findet man bei den Finnen, die in Norrbotten, Schweden, seit Anfang des Mittelalters ansässig sind (Fig. 14—15). Mit Fig. 15 ist das Bild eines Ards einer finnländischen Handschrift aus dem 15. Jahrhundert zu vergleichen (Fig. 17). Es scheinen auch alte Beziehungen mit Estland zu bestehen (Fig. 16). Dort hiess der Typus *muttnina* (zu estn. *mutt* 'Maulwurf') oder *tseanina* 'Schweineschnauze' (vgl. norrbottenfinnisch *siankärsä*, dass. für den Typus Fig. 15 oben). Vielleicht ist der Hakenard ursprünglich ein Schwendegerät. Darauf deutet, dass die Schweden Nylands noch seit Menschengedenken ihren *krok* 'eig. Haken' (vgl. *huhtakoukku* oben) beim Schwenden benutzten. Dieser Schwendhaken ist sicher den Finnen entlehnt. Möglich wäre also, dass die Finnen einen Schwendhakenard, *huhtakoukku*, von ihren früheren Wohnsitzen östlich der Ostsee mitgebracht haben. Dort angelangt haben sie gedüngte Daueräcker, die mit dem Bogenard (finn. *aura*) gebaut wurden, kennen gelernt. Davon zeugen Lehnwörter wie *pelto*, *lanta*, *tade*, *tunkio* usw.

Von den einzelnen Teilen des Ards ist die Stelze erst in dem 19. Jahrhundert aus der Mälargegend gekommen (siehe die Karte Fig. 18 und Fig. 19). Die Schar ist jetzt an der Spitze der Sohle festgenagelt. In älterer Zeit gab es auch hier wie noch heute in Schweden Scharen, bei denen zwei Schafflappen um die Spitze der Sohle griffen (Fig. 20).

In dem 18. Jahrhundert und später gab es Hocharde mit versetzbarem Riss (Fig. 21—22). Daraus scheint der Pflug mit versetzbarem Streichbrett hervorgegangen zu sein (siehe die Karte Fig. 24 und Fig. 23). Vermutlich besteht kein Zusammenhang mit westeuropäischen Wechselflügen, dagegen vor allem mit dem Gabelpflug und mit einem Wechselflug des schwedischen Erfinders Johan Brauner (1712—1773).

Der echte Wendepflug mit einseitigem Streichbrett ist aus Westerbotten über Kvarken nach Süd-Ostbottmien in dem 18. Jahrhundert gekommen (Fig. 25). Er hiess im finn. *vältti* oder *fältti*, dem Westerbottmischen *vält* entlehnt. (Siehe Karte Fig. 26). Etwas jünger sind Pflugtypen, die an solche des Mälartals (Fig. 27—28) oder Dalarnas (Fig. 29) erinnern. Sie sind über die Alandsinseln gekommen. Interessant ist der leichte süd-ostbottmische Pflug, eine Bauernerfindung aus der Zeit um 1800, die sehr beliebt wurde (Fig. 30—31).

In dem versuchsfreudigen 18. Jahrhundert haben sich Gutsbesitzer u. a. für die Erfindung neuer Pflugtypen interessiert (fig. 32—33), doch mit wenig Erfolg.

Die ältesten Fabrikspflüge in Finnland tauchen um 1850 auf. Die ersten zeigen amerikanischen Typus (Fig. 34). Etwas später kam der englisch-schottische Pflug, z. B. der Typus in Fig. 35, den der Dorfschmied mit einem geschwungenen Streichbrett aus Holz (!) ausgerüstet hat.